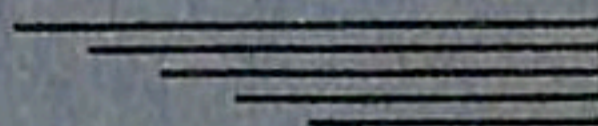
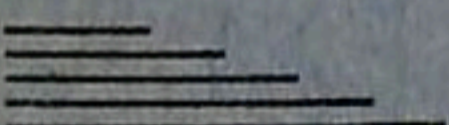

61

ԳԻՒՏ ՄԻԿԹԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ

 ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(1918-1935)

1937

ՏՊԱՐԱՆ ԳՊՐՍՎ.Ա.ՆՈՒՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԵԼԵԿԻՈՅ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻԲԱՆԱՆ

1694

9(47.925)

5 79 | ~~Արտաբարձություն~~

15 n | ~~Կ~~ ~~Արտաբարձություն~~

15 n

—
—

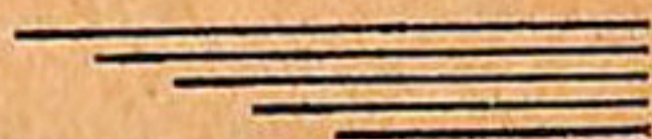
9{47.925}

5 79

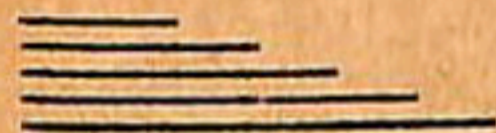
ԳԻՒՏ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(1918-1935)

~~1029~~

~~1594~~

A II
29484

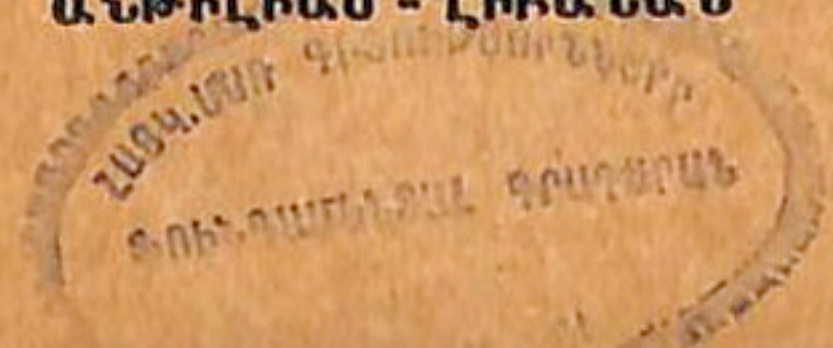

1937

ՅՊԱՐԱՆ ԴՊՐՍՎԱՆՈՒՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻՅԱՆԱՆ

111

1937

1937

1937

(1937-1937)

1937

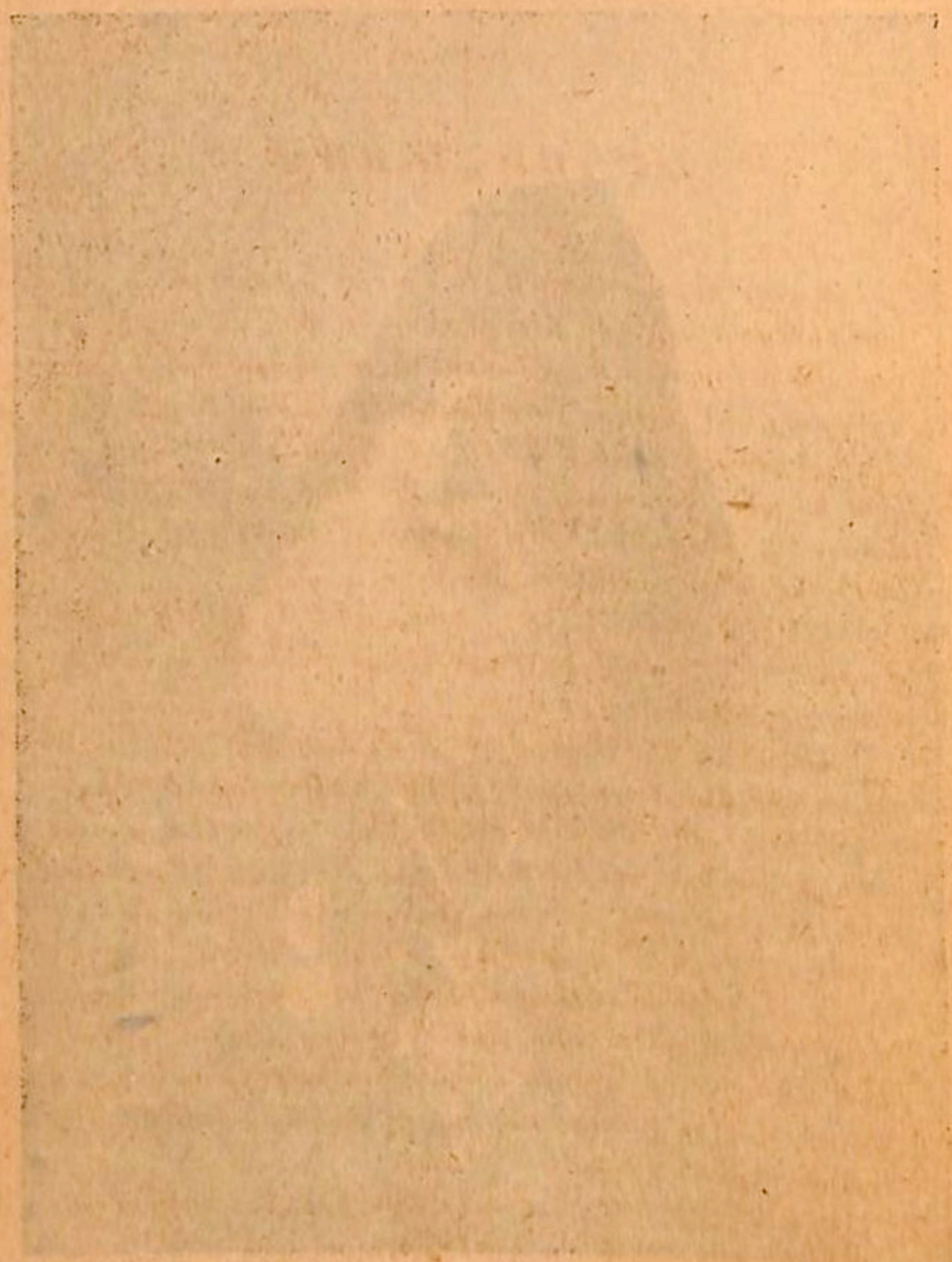
1937

ՆՈՐԻՆ Ա. ՕՄՈՒԹԻԻՆ
Տ. Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ՄԵՄԻ ՅԱՆՆ ԿԻՂԻԿԻՈՅ

ԾՆՆԴԵԱՆ 88-ՐԴ
ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ 60-ՐԴ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ 50-ՐԴ
ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ 35-ՐԴ
ՔԱՌԵԱԿ ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐՈՒՆ
ԱՌԹԻՒ
ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐՈՎ
ԿԸ ՆՈՒԲԸԷ
ՀԱՄԵՍՏ ԳՐԻԶԸ

Ն. Ս. Օժուրիւն Տ. Տ. Սահակ Բ. Կարողիկոս Կիլիկիոյ

Printed and Published by J. G. & J. S. [illegible] [illegible]

ԵՐԿՈՒ ԻՕՍՔ

« Հայրենիք » ամսագրի եւ ուրիշ օրաթերքերու մեջ պարբերաբար երեւցած մեր յուշերը եւ վերլիճումները առանձին գ. ֆոյկով հրատարակութեան սաշով պատկանական գործ մը արժանաւորաբար ըզարդա յաւակնութիւնը չունիմք երբեք: Մեր միակ նպատակը եղած է նմոյշ մը միայն սաշ Խարբերդի, կամ ինչպէս ժամանակին գրած էր Մերձկապարդ Սահակ Հայրապետ, « Արիւնի Լճին » մեջ մեր եւ ժողովուրդի եռամեայ դժնդակ սպրռումներու մասին:

Ընթերցողը ակնը մեջ չը պիտի գտնէ ոչ շեղուի գեղեցկութիւն եւ ոչ ալ ոճի նրբութիւն, այլ դեպքերու եւ դեմքերու պարզ նկարագրութիւն մը:

Հակառակ մեր փաստաբանի չի յաջողուեցաւ մեզ գեղեցկ գործին մեջ Խարբերդի շրջանին նահատակութեամբ կէտեցակակներու ակնակները եւ ակնակ նահատակութեան պարագաները, զոր պատճառով էիմք համար. Թեոդիկի ինքնամեքին վրայ՝ իր « Գողգոթա քրիստոսի հոգեւորականութեան եւ իր հօտին, ադեսաշի 1915 տարիին » հաստիկի համար, ինչպէս նաեւ նոյն շրջանի տարագրութեանց եւ ջարդերու մասին հաւաքուած նիւթերը, զոր մեր եռամեայ պաշտօնավարութեան միջոցին գիշերային սփռուած աշխատութեանք պատճառով էիմք եւ զորս դժբախտաբար ներկայիս չունիմք մեր տարածարութեան սակ:

Երբ կեանքի Տերը երկարեւ մեր օրերը եւ առիթը ընծայեւ մեզի այդ բուրբերը ձեռք բերելու՝ այն ատեն նորեւ ձեռք կ'առնեմք մեր սկար գրիչը Բ.րդ գրիչի մը հրատարակելու համար:

Մոյն գրքոյկին գուճ հասոյքը նուիրուած է Անթիշիա-
սի «Կաշուածը Կարողիկոսարանի պիստերուն պատշաճեցնե-
լուն» համար ըրալիք ծախսերուն: Հետեւաբար անկէ սկսեալ
որ օրինակ մը կը գնեն անկէ՝ քար մը դրած կ'ըրան շիւ-
նուելիք կամ նորոգուելիք շէնքերուն մէջ:

ԳԻՒՏ ՄԽԻԹՍՐԵԱՆ

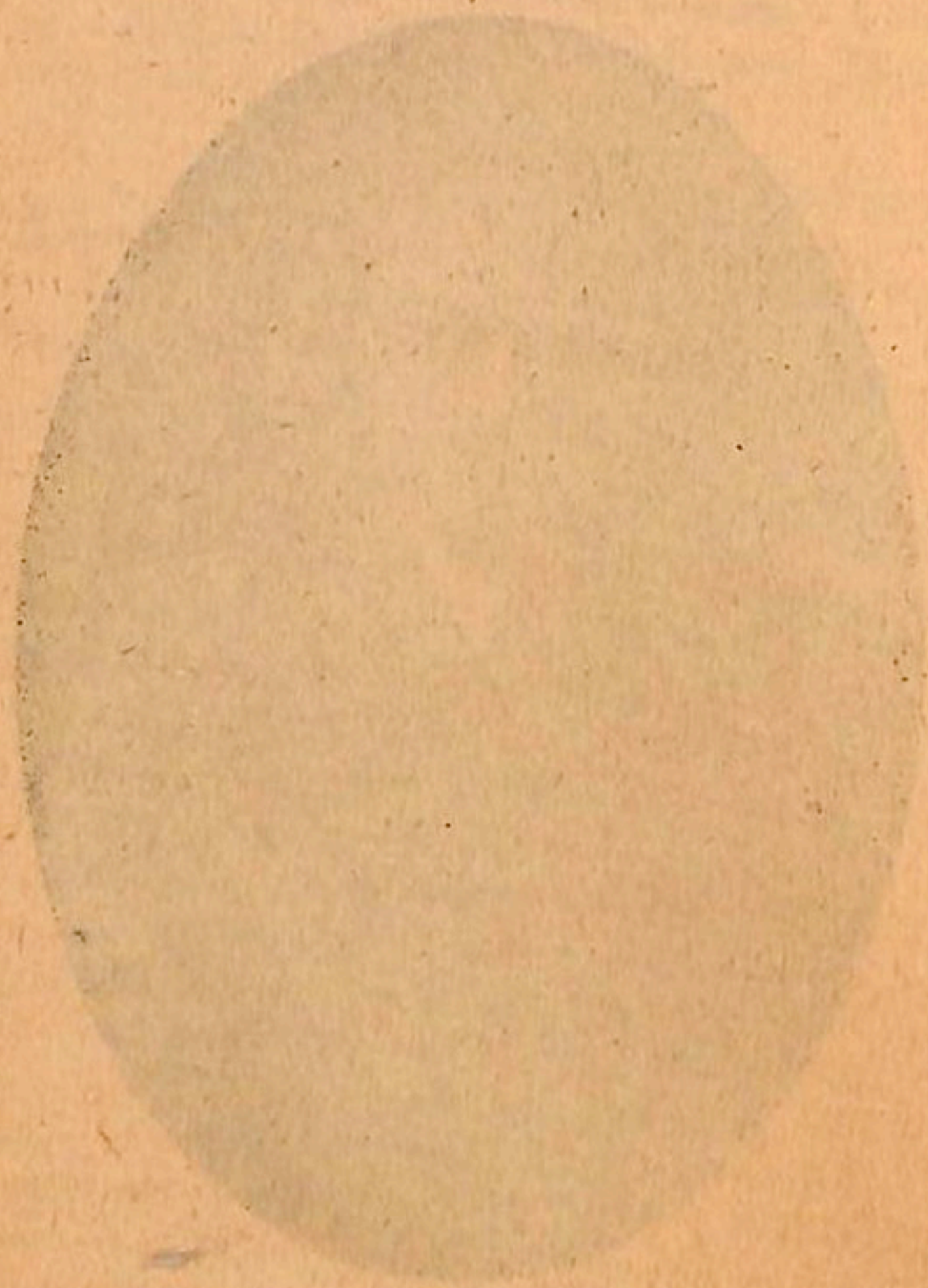
29 Յուլիս 1937

Ս. Բաւժ

ԳԻՒՑ ՄԵԼԻՔԻԱՆՍԻ

ՅՈՒՇԵՐ ԱՆՅԵԱԼԷՆ

(ԴԵՎՔԵՐ ՈՒ ԴԵՄՔԵՐ)

Մ Ա Ս Ն Ա.

1921ին, Գոնիայի ապստամբական շարժման յաջորդող օրերուն, երբ այդ շրջանին մէջ, մէկ կողմէն պատերազմական ատեաններու տենդոտ գործունէութեան իբր արդիւնք, օրական հարիւրներով, իրենց յանգգնութեան մեղքը կը քաւէին կախազաններու վրայ ու միւս կողմէն՝ նոյն շրջանակի թուրք, հայ և յոյն ազգաբնակչութեանց այրերը խոշոր զանգուածներու վերածուած կը քշուէին գէպի ներքին գաւառները, ասդին Էնկիւրիի կառավարութիւնը, Անատոլուի ժողովուրդը սահմակեցնելու և հաւանական պոսթկումի մը առաջքը առնելու նախազգուշութիւնով ամէն կողմ Անկախութեան դատարաններ կը զըրկէր, մահուան պատիժ վճռելու և առանց կեղրոնի վաւերացման ենթարկելու՝ անմիջապէս գործադրելու լիազօրութեամբ:

Ընդհանուրի կարգին, Սարբերդն ալ, այդ դատարաններէն մէկը իր մէջ ունենալու գժրախաութենէն անմասն չը մնաց:

Գատարանի ծայրայեղօրէն ազգայնամոլ նախագահը, Թոգաթցի Սըտախիզ Պէյ, չը գիտցուիր ինչ թագուն նպատակով, իրեն «բարի գալուստի» գացող հայերուն, ընդ որս և այս տողերը գրողին, ինքզինքը շափէն աւելի հայասեր ցոյց տուաւ և 1895-96ի հայկական ջարդերու միջոցին շատ մը հայ ընտանիքներ պաշտպանած ըլլալուն, նոյն ատենուան «Բիւզանդիոն»ի սիւնակներուն մէջ, իր մասին գնահատական տողեր գրուած ըլլալը յայտնեց:

«Հայասէր» այդ մարդը, սակայն, շուտով երեւան հանեց իր գոյնը, երբ օրին մէկը պատուաւոր ազգայինի մը միջոցով լուր դրկեց ինծի, որ Առաջնորդարանի հսկողութեան տակ գտնուող Հայկական ուրբանոցէն «էլի եիւզի աղբրճագ» աղջիկ մը տրամադրեն իրեն իբրեւ սպասուհի: Աղջկան պաշտօնը, ըստ երեւոյթին, պիտի ըլլար իր սենեակի մաքրութեան հոգ տանիլ, օղիի սեղանը պատրաստել և օղի մատուակել իրեն . . . :

Այդպիսի ստորնացուցիչ առաջարկի մը բնականաբար չէի կրնար ընդ առաջ երթալ, որով անհետեւանք թողուցի իր խնդիրքը: Առաջարկը կրկնուեցաւ ուրիշ ազգայինի մը միջոցաւ, որ բաւական բարձր դիրք ունէր քաղաքին մէջ և ամենուն համակրանքին արժանացած էր անխտիր, նոյն իսկ թուրքերը յարգանքով կը վերաբերուէին իրեն հետ: Անոր ալ լուր-թեամբ պատասխանեցի: Երբորդ անգամ հրամայական և քիչ մըն ալ սպառնական թոնով լուր դրկած էր: Այս անգամ լրաբերները դժուարին կացութենէ մը ազատելու համար երկտողով մը պատասխանեցի իրեն:

«Որբանոցի պատսպարեալներէն ոչ մէկուն վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիմ: Պէտք է առնուազն 4-5 ամիս միջոց տրուի ինծի, որ կարենամ իւրաքան-

չիւրը լուրջ քննութեան մը բովէն անցնել և իր հա-
ւատարմութիւնովը, վարք ու բարքովը ամենէն ա-
ւելի վստահութիւն ներշնչողը դրկել, պատասխանա-
տու չը մնալու համար, իրեն նման բարձրաստիճան
պաշտօնէի մը հանդէպ»:

Տրուած այս պատասխանին մերժողական բնոյթ
ունենալը հասկնալով, չափազանց սրտնեղած է վայր-
կեանի տպաւորութեան տակ հետեւեալը գրած էր—

«Պու կիւնքի թարիխու մէքտուպընը ալտրմ.
պիր գաչ այլըգ միսաֆիրէթիմ էսնասընտա պանա
վէրիլէճէք օլան խըտմէթճինին այլարճա արիզ ու ա-
միգ թահգիգաթտան կէչիրիլմէսի չօգ մանասըգ պուլ-
տրմ. արթըգ խըզմէթճիէ լիւզումըմ գալմատը: Իգ-
գէթը նեֆսիմին պու գասար բեննիսէ օլանալընը հրսս
իքսէ իսիմ, միւրանա'աթսան սարֆը նագար իսէր իսիմ.
արամրգսա հասըլ օլանագ սամիմիյէթի իսրագ իսենեգ
գասար գեֆեանըգ պուլունմասըլընա քեեսիւֆ էսէրիմ»:

Ընդգծուած տողերուն իմաստը որոշապէս յայտնի
է, երբ անոնք դուրս կուգան անկախութեան դատա-
րանի մը նախագահին գրչէն և այնպիսի ատեն մը,
երբ անոր մէկ հրամանը բաւական էր ո'ւրէ մէկը վը-
տանգելու, առանց դատի ու դատատանի:

Հակառակ ազգայիններէ ոմանց մտավախութիւն-
ներուն՝ ես բնաւ կարեւորութիւն չը տուի անուղղա-
կի կերպով սպառնալիք եղող այդ խօսքերուն, ինծի
համար նախընտրելի էր այդպիսի սրիկայի մը կամա-
յական մէկ հրամանովը նոյնիսկ մահուան ընդ առաջ
երթալ, քան հալածուած ու ճռաքաղուած ցեղիս
զաւակներէն մէկուն պատիւը լղրճուած տեսնել իմ
միջոցովս:

Բարեբախտաբար, ոչ մէկը եղաւ և ոչ ալ միւսը,
որովհետեւ այս միջադէպէն երկու օր ետքը՝ էնկիւ-
րիէն հասած հեռագրական հրաման մը ջնջուած կը

յայտարարէր անկախութեան դատարանին պաշտօնը :

★ ★ ★

Այդ օրերուն , Սարգիսի ապրողները միայն կրնային ըմբռնել , այն ծանր կացութիւնը , որուն մէջ կը դըտնուէի , աչքի զարնող մէկ քանի ազգայիններու հետ :

Ամիս չէր անցներ , որ նոյն թուականներուն Ամասիա գտնուող Մեքէգ Օրսուսը Գումանսանը տխրահրուշակ նուրէտտին փաշայէ ծանրագիր հեռագիր մը չը հասնէր կուսակալութեան , ազդարարող , թէ «հսկողութիւն կատարեցէք Առաջնորդին և անոր համախոհներուն՝ Տէրտէրեան Միհրան (այժմ Ֆիլիպէ) , Սարբութիւն Լեւոն (Եիւ Եօրք) , Գէորգեան Մարտիրոս (Գալիֆորնիա) (*), Երամեան Սաչատուր (Պէյրութ) , Թաշճեան Աւետիսի (Մարսէյլ) վրայ , որոնք ըստ տեղեկատուութեան Միւսաֆաաի հուզուզ նեմիյէրիի , ազգային բաղձանքներ (ամալը միլիոնէ) կը հետապընդեն և իրենց ձեռքին տակ գտնուած որբերը այդ ուղղութեամբ կը դաստիարակեն եզեր» :

Կառավարութիւնը մինչեւ վերջը կասկածատ վերաբերում մը ունեցաւ նոյն անձերու նկատմամբ , և անգամ մըն ալ , անոնք կուսակալ Ապտիւլ Գատիրի ցուցմամբ հարցաքննութեան ենթարկուեցան դատարանի կողմէ՝ իբրեւ գովիթեմի և զինուորական տարիք ունեցող հայ երիտասարդներու դէպի Հալէպ փախուստը զիւրացնող : Այս վերջին ամբաստանութեան մէջ խառնած էին նաեւ Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժշկապետ Տօք . Ուօրտի և նոյն հաստատութեան հայ պաշտօնեաներէն մէկ քանիներու անունները :

(*) Տիար Գէորգեան Զինագաղարէն ետքը կաղմուած Որբախնամին Գանձապետն էր և մինչեւ վերջը վարեց նոյն պաշտօնը ամենայն խղճմտութեամբ :

Հարցաքննութեան ընթացքին, պէտք տեսնուած էր Կուսակալի բացատրութեան՝ ասոնց յանցապարտութիւնը ապացուցանող: Գատարանի այդ ուղղութեամբ ըրած հարցման, Կուսակալը պատասխանած էր, թէ ինքը ո՛րեւէ տեղեկութիւն չունի այդ մասին: Միայն առաւօտ մը երբ պաշտօնատեղին կուգայ, գրասեղանին վրայ իր անունին ուղղեալ անստորագիր նամակ մը կը գտնէ, որուն մէջ այդ անունները նշանակուած են եղեր, իբրեւ խռովարարներ: Ինքը նահանգին անգործութեան պատասխանատու պաշտօնեայ ըլլալուն՝ պէտք տեսած է, այդ անունները տալ գատարանին, որ մանրակրկիտ քննութեամբ արդարութիւնը երեւան բերէ:

Ամբաստանեալներէն Սաշատուր Երամեան տասնևհինգ օր բանտարկուելէ վերջ՝ երաշխաւորութեամբ ազատ թողուեցաւ և շաբաթներ տեւող հարցաքննութենէ ետքը՝ գատարանը բոլորին համար մեկնը մուհաֆեմի որոշումը տուաւ, երբ արդէն Կուսակալը պաշտօնանկ եղած էր և ո՛րեւէ ազդեցութիւն չունէր գատարանի անդամներուն վրայ:

Գատարանը ասկէ աւելի արդար որոշում մը չէր կրնար տալ, քանի որ գիտէր, թէ փախուստի գործը կազմակերպողները կառավարութեան պաշտօնեաներն էին, իրենց գործակից ունենալով միւսաձա՛ախ հուզուզի անդամներէն մէկ քանին և իւրաքանչիւր երկտասարդէ 20-40 հնչուն ոսկի կ'առնէին իբր վարձ: Նոյն իսկ վիլայէթի Գասըն՝ իր ծննդավայրը (Քիլիս) օգափոխութեան երթալու ատեն, հայ կին մը տարած էր հետը 40 ոսկիի սակարկութեամբ և պայման դրած էր, որ երբ կինը Քիլիսէն ապահով կերպով ձամբու գնէ գէպի Հալէպ և հեռագրէ, որ «մէրքէպի Հալէպէ կէօնտէրախմ», գրամը յանձնուի ընտանիքին. այդպէս ալ եղած էր:

Անգամ մը Ամերիկեան Որբանոցի պատսպարեալներէն 4-5 երիտասարդներ Հալէպ երթալու ատեն, Ուրֆայի մօտերը բռնուելով, ետ բերուած ու բանտարկուած էին: Ժանտարմըրիի յիսնապետ Քէսիրիկցի Միւմթազ՝ ծեծի ազդեցութեան տակ ըսել տալ ուզած էր տղոց, թէ՛ զիրենք փախցնողները մուրախիասար (Առաջնորդ) և իր գործակիցներն են:

Բանտարկեալներէն Պիթլիսցի ազնիւ երիտասարդ մը, Հմայեակ Միսիթարեան, երկտողով մը իմացուցած էր ինծի այդ պարագան, և խնդրած էր, որ իրենց այդ անտանելի կացութենէն ազատուելուն համար միջոց մը խորհիմ: Իր նախորդներէն համեմատաբար նըւազ հայատեաց եղող Կուսակալ Սիւլէյման պէյի դիմեցի և խնդիրը իր իսկութեամբը պատմեցի, յիշեցի նաեւ Քատըի պարագան և ըսի, թէ հեռագրատունէն կրնայ ստուգել պատմութեանս ճշտութիւնը:

Երկու օր ետքը Կուսակալը այցելեց բանտը և ազատ արձակել տուաւ տղաքը՝ անգամ մըն ալ այդ տեսակ անխոհեմ անթացքի մէջ չը գտնուելու յանձնարարութեամբ:

Օսմանեան Պանքայի փոխ-տնօրէն Միհրան Տէրտէրեան, 1922ի սկիզբները, Կեդրոնի հրամանով Պօլիս կանչուած էր՝ տարբեր պաշտօն մը ստանձնելու համար:

Հակառակ, Պանքայի էնկիւրիի կառավարութեան մօտ ունեցած լիազօր ներկայացուցչի ջանքերուն՝ ներքին գործավարը, Խարբերդէն եղած հաղորդագրութեան վրայ հիմնուելով՝ անյարմար դատած էր անոր մուտքը ՚ի Պօլիս: Տէրտէրեան ամիսներով անպաշտօն մնաց Խարբերդի մէջ, մինչեւ հայաբնակ գաւառներու

վերջին ընդհանուր տեղահանութիւնը: Այն ատեն մի-
այն կրցաւ անցնիլ Հալէպ, որովհետեւ կառավարու-
թիւնը ուղղակի Պօլսոյ համար անցագիր տալ չէր ու-
զած իրեն:

Խարբերդի ախար ասկեր հիյեթի նախագահ՝ Պէհա-
էտտին Պէյ, մտերմական խօսակցութեան մը ընթաց-
քին անվերապահօրէն ըսած էր իրեն «Չախողանքիդ
միակ պատճառը Առաջնորդին հետ սերտ յարաբերու-
թիւնդ է»:

Եւ արդէն Առաջնորդ ու Առաջնորդարան այնքան
կասկածելի դարձած էին յաչս կառավարութեան, որ
ատեն մը նոյն իսկ լրտեսական հսկողութեան տակ ա-
ռին Առաջնորդարանը, հոն ել և մուտ ընողները լըր-
տեսելու և օրական ժուրնալ տալու ոստիկանապետին,
որ այդ ատենները Թէֆֆիզ Պէյ անուն Սելանիկցի մըն
էր: Այդ անձն էր, որ օր մը Առաջնորդարանի քար-
տուղարը, Արամ Տ. Յակոբեան, իր մօտ կանչելով
հարցաքննած էր, թէ իրօ՞ք ինքը Առաջնորդի հրամա-
նով հանգանակութիւն կատարած է՝ ի նպաստ աքսորա-
կաններու: Քարտուղարին բացասական պատասխանին
վրայ, հրամայած էր, որ հաղորդէ ինձի, կէսօրէն յե-
տոյ իրեն հանդիպիլ:

Ժամը երկու քին գացի: Սովորականէն աւելի քա-
ղաքավարութեամբ ընդունեց և վարպետ դարձուած-
քով մը զիս խօսեցնելու նպատակաւ ըսաւ.

— Ինչո՞ւ աքսորականներուն համար հանգանա-
կութիւն չես ըներ ժողովուրդէդ. մեղք չե՞ն այդ
խեղճերը, որ այդպէս անխնամ կը թողուս:

— Զիրենք իրենց տեղերէն հանելով մինչեւ հոս
բերող կառավարութիւնը, ատոնց անհրաժեշտ պէտքե-
րը հոգալու չափ գթասրտութիւն ունի: Ես հանգանա-
կութիւն կատարելու պէտք չեմ տեսներ: Եթէ անձ-
նապէս օգնել ուզեմ կարօտեալի մը, ձեռքս գրպանս

կը տանիմ ու հոն հինգ զրուշ գտնուած պարագային ,
երկուքը անոր կուտամ և այդ կերպով նմանիս հան-
դէպ պարտականութիւնս կատարած կ'ըլլամ : Իսկ եթէ
կառավարութիւնը ուզէ , որ անոնց օգնեմ , կը հրամա-
յէ ինձի և ես պատրաստ եմ հրամանը գործադրելու :

Այս խօսքիս վրայ թեթեւ մը ժպտեցաւ : Երբ
պատճառը հարցուցի , ըսաւ .

— Տիւշմանսըն , լաքին ազըլը տիւշմանսըն , էօյ-
լէ քի աղզընտան պիր լաֆ ալմանըն իմքեանը եօզ :

Յաջորդաբար հասնող աքսորականներու Առաջնոր-
դարանի կողմէ տրուած նպաստները այնպիսի անձե-
րու միջոցաւ բաշխուած էին , որ բնաւ կասկածանքի
տեղի տուած չէին :

Անձիս հանդէպ կասկածանքը սկսաւ այն օրէն ,
1920 Փետրուար , երբ Սերաստիա հրատարակուող «Ի-
րատէի Միւլիյէ» անուն թերթը , իր թիւերէն մէկուն
մէջ «Ճալիպը սրգգար պիր մեքուպ» վերնագրով հատ-
ուածի մը մէջ , ինձի վերագրած էր հեղինակութիւնը
նամակի մը , որ իբր թէ Տիգրանակերտէն գրած ըլլամ
Զաւէն Պատրիարքին և որ Մէրտին գացող ճամբորդի
մը վրայէն բռնուած ըլլայ :

Նամակին մէջ ի միջի այլոց գրուած է եղեր :

«Եկեղեցիի գանգակները հնչեցնել տուի . հայերը
և ասորի եղբայրները հրաւիրեցի և անոնց ներկայու-
թեան հրաշունչ ճառ մը խօսեցայ : Բերած 6000 ոսկիիս
կէսը հոս ծախսեցի , մնացեալը թարբերդ պիտի տանիմ
քեզիլաք ընելու համար : Այժմու Գաւնակներն ու Հրն-
չակները հիներուն չեն նմանիր , ասոնց եօզն ու սեօզը
մէկ է : Ֆրանսական ժէնէրալին Քարալեանն ալ քայեին
ըրի» :

A II
79484

Նամակին պարունակութիւնը թէեւ տղայական ու
անխմատ, այնու ամենայնիւ կարենալ խմբագրելու
համար, մարդ պէտք էր չարին հանձարը ունենար:

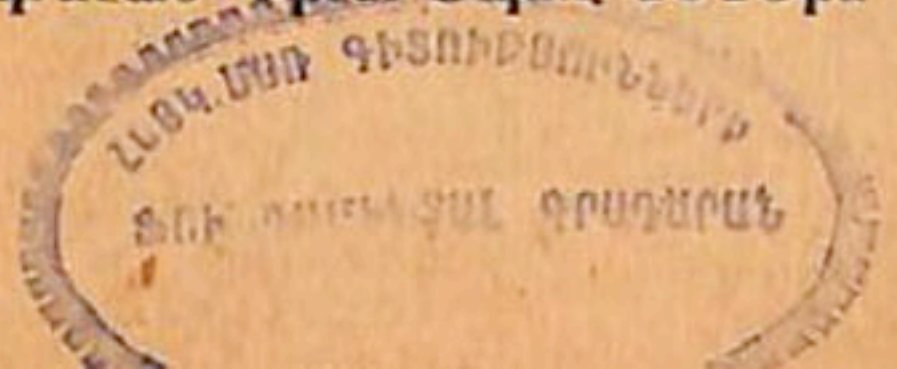
Արդարեւ, Տիգրանակերտէն, ապահովագրեալ նա-
մակ մը գրած էի Պատրիարքարան: Այդ նամակին մէջ
տուած էի ժողովուրդի նիւթական ու բարոյական կա-
ցութեան մասին կարգ մը տեղեկութիւններ, պատմած
էի տեղւոյն Հայ-Հռովմէական Առաջ. Փոխանորդ
Յովսէփ Վրդալ. Ամիրխանեանի շահատակութիւննե-
րը և առաջարկած էի Որբախնամի նախագահութիւնը
յանձնել նորընծայ Աշոտ Քհնյ. Փափազեանի: Ատկէ

~~1029~~

~~4694~~

Տ. Աշոտ Քհնյ. Փափազեան Տիգրանակերտի
ձեռնադրուած Դիւտ Ապս.է 1919ին

զատ յիշած էի Կուռոսկալ Ֆախգ Ալի(*), Մերֆեզ Գուման-
սանը Օսման Չէքի և Էրֆեանը Հարսլ Բեխի Խալիս
Պէյերու կողմէ հայոց նկատմամբ ցոյց տրուած բար-
եացական վերաբերմունքը :

Նամակը հայ հռովմէական երիտասարդի մը դրա-
քննութենէն անցած էր : Վարդապետը անկէ տեղեկա-
նալով նամակի պարունակութեան, չափէն աւելի կը
սրտնեղի : Վերջին օրերուն իր ընթացքին մէջ տես-
նուած փոփոխութիւնը արդէն կը հաստատէր այդ
պարագան :

Տարագրութեան միջոցին, անկէ առաջ ու ետքը
իր հետեւած ուղղութեան նկատմամբ քաղած տեղե-
կութիւններն ընտելացատուոր չէին : Իր հետապնդած
նպատակին հասնելու համար, միջոցներու մէջ խըտ-
րութիւն չը գնողի մը տպաւորութիւնը թողուցած էր
հասարակութեան վրայ : Այս պարագաները ինծի իրա-
ւունք տուին ենթադրելու, որ ծանօթ նամակին պատ-
րաստութիւնը և կառավարութեան ձեռքը անցնիլը,
իր դաւադրութեան արդիւնքը կրնար ըլլալ, մանա-
ւանդ երբ Տիգրանակերտի մէջ ինծի հաւաստողներ ալ
եղան, թէ այցելութիւնս 'ի Տիգրանակերտ և տեղւոյն
ուսուցիչ Տիգրան Փափազեանը քահանայ ձեռնադրելս
չատ հաճելի չէ թուած իրեն. որովհետեւ մինչեւ այդ
թուականը Լուսաւորչական հայերու մկրտութիւննե-
րը, պսակներն ու թաղումները ինք կը կատարէ եղեր,
առատօրէն վարձատրուելով, մինչդեռ սեփական քա-
հանայի մը ներկայութիւնը, այդ աղբիւրը ցամքեցու-
ցած է :

(*) Ֆախգ Ալի Պէյ ընդհ. տեղահանութեան ատեն Քէօ-
թահիայի միւթէսարըֆ էր, որուն շնորհիւ այդ շրջանակի
հայերը դերձ մնացին տարագրութեան դառնութիւնը հա-
շակելէ :

«Իրատէի Միլիիէ» թերթէն Խարբերդ հասած օրը — 1920 Փետ. 16 — տեղւոյն հայութեան համար սարսափի օր մը եղաւ : Թուրքերը, այդ նամակին ընթերցումովը գրգռուած, սկսան ընդ ահամբ նայիլ հայերուն :

Այդ օրը քաղաք գացած էր Միհրան Կօշկարեանի պսակադրութիւնը կատարելու : Առաջնորդարանի քարտուղարին կողմէ, Ամերիկեան Հիւանդանոցի հեռածայնին միջոցաւ գաղտնապէս լուրը հաղորդուեցաւ ինծի, երբ սեղանի վրայ կը գտնուէի : Սեղանակիցներուն ուրախութիւնը չը խանգարելու համար, առանց բան մը զգացնել տալու, իսկոյն Մեզրէ իջայ, թուրքերու գերագրգռուած միտքերը հանդարտեցնելու և ժողովուրդին խախտած բարոյական կորովը վերահաստատելու :

Նախ՝ հետամուտ եղայ թերթէն օրինակ մը ապահովել, որուն համար Լեւոն Խարբութեանի աշխատութիւնը բնաւ չը պիտի մոռնամ : Ետքը Կուսակալ Մուխթար Պէյի դիմեցի և անձիս գէմ եղած այդ զըրպարտութեան մասին բողոքեցի : Կուսակալը գրաւոր դիմել առաջարկեց, որպէսզի կարողանայ ընթացք տալ խնդրոյն : Ժամանակը անցած ըլլալուն՝ յաջորդ օրուան թողուցի առաջարկին գործադրութիւնը :

Կուսակալին մատուցած բողոքագրիս հետ միաժամանակ հերքմնագիր մըն ալ հրատարակութեան տուի տեղական «Շարգ» թերթին մէջ և հեռագրեցի 'ի Պատրիարքարան, Արդարութեան գործոց նախարարին, Մուստաֆա Բէմալին, որ այն ատեն դեռ Սերաստիա կը գտնուէր և Տիգրարակերտի 13րդ Ֆրգա Գօմանսանիին ու անաչառ քննութիւն մը պահանջեցի, յայտնելով, որ եթէ նամակին իմ կողմէ գրուած ըլլալը հաստատուի, պատրաստ եմ ծանրագոյն պատիժի ենթարկուիլ, հակառակ պարագային՝ կը խնդրէի

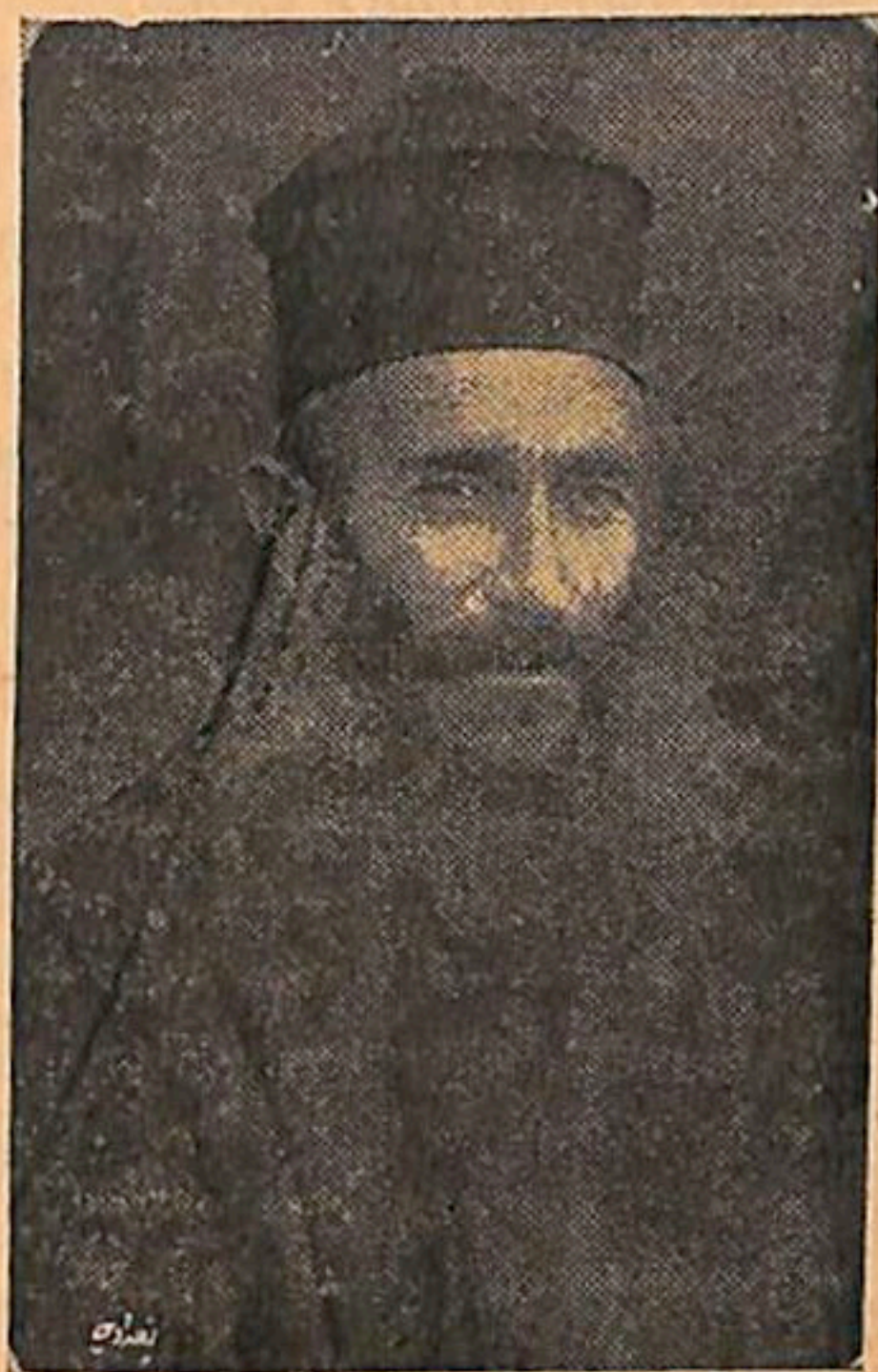
միւրեւնասրբին օրէնքի խստութեան երթարկուիլը :

Այս ձեռնարկներէն և ոչ մէկը կարողացաւ այդ յերիւրածոյ նամակին մտքերու վրայ թողուցած տրպաւորութիւնը հակազդել : Ընդհակառակը, անիկա թուրքերէն ոմանց ձեռքը իբր զէնք ծառայեց, իրենց չարամտութիւններուն յագուրդ տալու :

Հետագայ դէպքերը բաւական են ապացուցանելու այդ պարագան :

1. — Իսթինաօ Ռեիսի Մարաշցի Աթա Պէյ, կը թելադրէ Բարիքեան Տէտոյի և Թաշճեան Աւետիսի, որ կուսակալին դիմեն և իմ հեռացումս պահանջեն քաղաքէն, իբրեւ խռովարար և կրկին ցեղերու մէջ թըշնամութիւն յառաջ բերող և այդ ուղղութեամբ Զաւէն Պատրիարքին գրած նամակի օրինակը կուսակալին քովը ըլլալը կը յայտնէ : Երկուքն ալ կ'ըսեն, թէ իրենք այդ տեսակ նամակի մը գոյութենէն տեղեկութիւն չունին. եթէ ինք հաստատապէս գիտէ այդ պարագան, թող ընկերանայ իրենց : Աթա Պէյ կը խուսափի, առարկելով որ ատիկա կառավարական գաղտնիք մըն է, որուն ինքը տեղեկացած է իր պաշտօնին բերմամբ և կը խնդրէ, որ իր անունը երեւան չը հանեն : Արդարեւ կուսակալին քով նամակ մը կայ եղեր, ինչպէս վերջէն հասկցուեցաւ, բայց անիկա իմ ժամանումէն առաջ, Նշան Քահանայ Մարգարեանի կողմէ կազմուած Քաղ. Ժողովի տեղեկագիրն էր, որուն մէջ սխալմամբ Ազգ. Ժողով գրուած էր, զոր գրաքննութիւնը չարամտութեամբ Միւլիսը միւլի թարգմանած էր :

2. — Նոյն տարուան Օգոստոսի ամենատաք օրերէն մէկուն, երբ Առաջնորդարանի հաշիւներու պատրաստութեամբ զբաղած էի, ոստիկան մը գալով ըսաւ, — Պուեուրըն էՖ., միւտիր պէյ սիզի խիթէեօր : — Լաւ, կուգամ, պատասխանեցի :

Տ. Նշան Բինյ. Մարգարեան

Բալուխ Արմնան գիւղացի

Մեծ-եղեռնի վերապրողներէն, որուն կեանքը շատ արկածալից եղած է

— Ոչ, միասին պիտի երթանք, — ըսաւ :

Ոստիկանին այդ յանդգնութեան վրայ, թէեւ ամբողջ արիւնս գլուխս խուժեց, բայց խոհեմութիւնս սեպեցի լռել, աւելի անախորժ վիճակ մը չստեղծելու համար: Պատրաստուելով դուրս ելայ Առաջնորդարանէն՝ ազդարարելով իրեն, որ հեռուէն հետեւի ինծի: Բարեբախտաբար այս անգամ ազդարարութիւնս մերժելու չափ անքաղաքավար չը գտնուեցաւ:

Գացի ոստիկանատուն, ուր փոխանակ միւսիւրի, գովիսեր մը գտայ դէմս, որ զայրոյթ պատճառելու

աստիճան ցորտ ընդունելութիւն մը ըրաւ և անապարանքով երկտող մը գրեց ու ոստիկանին յանձնելէ յետոյ, խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ .

— Պուեռըն, միւսթանթըզլըզ թարաֆընտան իսթէնիլմիշսինիզ :

Ոստիկանին ձեռքի թուղթին վրայ ակնարկ մը նետելով տեսայ, որ գրած է, «Մուրախիսաս Գ. էֆէնտիի մէվճուտէն զաթը ալիլէրինէ կէօնտէրիեօրըմ» : Ակամայ համակերպեցայ այդ նուաստացուցիչ հրամանին ալ ու գացի հարցաքննիչին մօտ, դառնօրէն գանգատեցայ, առանց պաշտօնական հանգամանքս նկատի առնելու, այդ կերպ կանչուելուս համար և ըսի .

— Եթէ մուրախիսասը ամենածանր յանցանքով մըն ալ ամբաստանուած ըլլար, դարձեալ փափկութեամբ վարուելու էիք հետը :

Հարցաքննիչը, խնդրոյն երեւակայուածէն շատ աւելի ծանր և հրամանը բարձրէն ըլլալը յայտնելով, ձեռքին տակ գտնուած թուղթերու պարութան ինծի երկարեց՝ աչքէ անցնելու համար գանոնք :

Թուղթերուն մէջ կային .

Ա. — Մեւերեկցի Միւսլիմ ստորագրութեամբ, Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի նախագահին ուղղեալ հեռագրի մը վաւերացեալ պատճէնը, որում մէջ Միւսլիմ կը գանգատի իմ մասին, թէ՛ «Զաւէն Պատրիարքի գրած նամակով ծանօթ, գօմիթեհի մուրախասը, օտուկ մէյսանիի մէջ, կինս բռնութեամբ ձեռքէս առաւ և նորածին զաւակս գետին նետելով, անոր ըսպանման պատճառ եղաւ : Իսլամին համար նուիրական եղող նամուսս, այդ խայիկին ոտքերուն տակ կը տըրորուի : Յա՛նուն արդարութեան, իրաւունքիս պաշտպանութիւնը կը խնդրեմ» :

Բ. — Արդարութեան դործավարին հեռագիրը, որով կը հրամայուէր . . . թիւ հեռագրին օրինակը առ-

նել հեռագրատուէն և միւթեհատարին նկատմամբ քե-
ա՛գրպաքը գանունիյէ կատարել և արդիւնքը անմ'իջա-
պէս հաղորդել, 'ի պատշաճ տնօրինութիւն:

Գ. — Միւսլիմի և անոր ցոյց տուած վկաներուն
հարցաքննութիւնները:

Հարցաքննիչին հարցումներուն պէտք եղած պա-
տասխանները տալով մի առ մի հերքեցի ինծի վերա-
դրուած կրկին ամբաստանութիւնները և ըսածնե-
րուն իբր վկայ ցոյց տուի, փօլիս միւսիւրի Ահմէտ Պէ-
յը (եղբայր՝ Պօլսոյ փաստաբանական կաճառին նախա-
գահ Լուծֆի Ֆիքրի Պէյի) և մեհանիր միւսիւրի Համաի
Պէյը, որոնք ծանօթ էինք Միւսլիմի յարուցած խնդը-
րոյն բոլոր մանրամասնութեանց, մանաւանդ Համաի
Պէյը, որ Միւսլիմի կնոջ հօրինական հողերը կը վարէր
ու կը ցանէր Քէսրիկի մէջ և այդ խիսկ պատճառով կը
հովանաւորէր զայն:

Իսկապէս Միւսլիմի կնոջ Դշխոյ Տ. Սարգիսեանի
փախուստին մէջ ո՛րեւէ գործօն դեր ունեցած չէի, մի-
այն եղած հարցումներուն իբր պատասխան, հարկ ե-
ղած թելադրանքը ըրած և պէտք տեսնուած ատեն
օժանդակել խոստացած էի և խոստմնազանց չը գըտ-
նուելուս համար, մինչեւ այսօր ալ ուրախ կ'զգամ
ինքզինքնս:

Նորածինի սպանման պարագան ալ բոլորովին շին-
ծու էր, որովհետեւ Դշխոյի ծննդաբերութիւնը Տօք.
Էտկինսընի Հիւանդանոցին մէջ տեղի ունեցած և հինգ
օր ետքը պաղառութեան հետեւանքով մեռած էր:
Բարեբախտաբար, Տօք. Աւօրտ, առ ի զգուշութիւն,
Առողջապահական Տնօրէնին իմացուցած էր երախային
մահը և դիակը քննել տալով բափօք առած էր: Ատի-
կա բաւական եղաւ, որ Միւսլիմի բողոքին արժէքը
հիմէն խախտի և իմ անպարտութիւնս հաստատուի:

Միւսլիմ, հաւանաբար ուրիշներու թելադրանքով

ծրագրած այս խնդրոյն մէջ ձախողելէն ետքը՝ տարբեր մարդի մէջ փորձեց իր ոյժը: Թրքական հաւաքոյթի մը մէջ, երբ զինքը կը գրգռեն, 'ի պատասխանի կ'ըսէ թէ՝ «Մուրախասար պիտի զարնեմ և այդպէսով վրէժս լուծեմ իրմէ»:

Իմ կողմէս բարերարեալ թուրք մը, Շէյխ Սէյֆէտտին, որ պատահմամբ հոն գտնուած էր՝ գաղտնապէս ինծի հաղորդեց, ես ալ կուսակալին յայտնեցի ու անձիս պաշտպանութիւնը խնդրեցի:

Կուսակալին անմիջական հրամանին վրայ, Միւսլիմ ձերբակալուելով ընդհակողութեամբ զրկուեցաւ Սեւերէկ, անգամ մըն ալ Խարբերդ գալու համար արտօնութիւն չը տրուելու յանձնարարութեամբ: Թէեւ ուրիշ անգամներ դարձեալ եկաւ և նոյն խնդիրը արծարծեց, տարբեր ուղղութեամբ և միջոցներով, բայց ամէն անգամ ալ անյաջողութեան մատնուեցաւ, շէնորհիւ ժանտարմըրիի գօմանտան Համաի Պէյի, որուն ծանօթացած էի Երուսաղէմի մէջ և բարեկամութիւնը վայելեցի իր պաշտօնավարութեան միջոցին:

3.— Չմշկածակցի քահաիլսար ձէլալ անուն հրէշ մըն ալ, որ Խարբերդ քաղաքի բարեկեցիկ ընտանիքներէն մէկուն աղջկան հետ, տարագրութեան և սարսափի օրերուն բռնութեամբ նիւեան եղած էր և կինը իմ յանձնարարութեամբ Ամերիկեան Հիւանդանոցը ընդունուած էր և անձնուիրարար կը ծառայէր, զերծ մնալու համար ձէլալի հետապնդումներէն, համանման հեռագրով մը բողոքած էր իմ մասիս, իբր իր կինը բռնութեամբ գրաւող. Այն ալ առաջնոյն բախտին արժանացաւ:

Ձէլալ դիւրաւ տեղի տուողներէն չէր սակայն, միշտ կը հետապնդէր իր կինը: Ատիկա պատճառ եղաւ, որ երկուստեք դատի դիմեն. ձէլալ յաջողեցաւ Ումուրը օհրիյի գործավարութենէն իլամ բերել տալ,

կինը բոնութեամբ իրեն յանձնուելու համար: Աղջկան փաստարանը, Արաբկիրցի Րասըմ էֆ., ներքին գործոց նախարարութեան՝ 1918 Նոյ. 4 և 1919 Փետ. 8 թուակիր ծածկագիր հետեւեալ շրջաբերական հեռագիրներու զօրութեամբ իլամը նագա ընել տուաւ.—

1.— «Կուսակալութեանց մէջ քրիստոնեայ ժողովուրդէն ոմանց՝ վախի հետեւանքով և ժամանակաւոր կերպով կրօնափոխ ըլլալնին և այժմ իրենց նախկին կրօնքին դառնալ ուղեւնուն առթիւ, կարգ մը պաշտօնական շրջանակներու կողմէ դժուարութիւն յարուցուիլը տեղեկացանք: Վախի և խուճապի արդիւնք եղող այդ կարգի կրօնափոխութիւնները պաշտօնական գործողութեանց առիթ ըլլալու կանոնական արժէք մը չեն ներկայացներ: Այդ կերպով իհրիսա ընողներուն, ժամանակ մը վերջը, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու փափաքնին բնական է:

«Օսմ. Սահմանադրութեան՝ առանց կրօնքի խտրութեան, բոլոր օսմանցի անհատներուն շնորհած խըրճի ազատութեան հակառակ եղող այդ վիճակին շարունակութիւնը, հայրենասիրական վեհ դադափարին հետ ո՛րեւէ կերպով չի կրնար պատշաճիլ: Հետեւաբար, անմիջապէս իրական քննութիւն մը կատարելով, անուն կամ կրօնք փոխողներուն, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու արտօնուած ըլլալնին, պատշաճ եղանակով մը առնչակիցներուն հաղորդելնիդ կը յանձնարարուի»:

2.— «Քսան տարիքը չը լրացնող երկսեռ բոլոր հայերուն կրօնափոխութիւնը անընդունելի ըլլալուն՝ նուճուսի արձանագրութիւնները անմիջապէս իբր հայ սրբագրուիլը, իսկ քսանէն վեր եղողներուն ալ 1918 Հոկ. և Նոյ. 21 թուակիր հեռագրական հրամաններուն համաձայն, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու ազատ ըլլալնին հաղորդուելով, այդ ուղղութեամբ դիմում

Խարերդ — Մեզրէի Առաջնորդարանի շէնքիս մէջ սլաւսպարուած որբեր (1919—1922)

կատարուած պարագային, արձանագրութիւններու սրբագրութիւնը կը յանձնարարուի»:

1922 Օգոստոս 10ին, 592 համար հեռագրով մը գիմեցի Ա.զգ. Մեծ Ժողովի նախագահին, պատճէնը զրկելով ներքին գործավարին:

Հեռագրի բովանդակութիւնը հետեւեալն էր. —

«Մեր օրինաւոր կառավարութեան՝ ազգային դատը բարեոք վերջուորութեան մը յանգեցնելու գրաւած սա պահուն, թէեւ չեմ ուզեր զինքը ձանձրացընել, բայց պէտքը կը հարկադրէ, որ գիմեմ: Տասը և աւելի տարիներէ ի վեր Ամերիկա գտնուողներու այստեղի իրենց ընտանիքները, վերջին ծայր թշուառութեան մատնուած ըլլալով, կը յայտնեն, թէ այլեւս այդ վիճակին չեն կրնար հանդուրժել և գրեթէ մեծամասնութեամբ կը խնդրեն ամուսնալուծում և ուրիշներու հետ վերամուսնութեան արտօնութիւն: Ասիկա մեր կրօնական օրինաց բոլորովին հակառակ ըլլալը Ձեր վսեմութեան յայտնի իրողութիւն մըն է: Այդ դժուարին կացութենէն ազատելու համար, կը համարձակիմ խնդրել Ձեր վսեմութենէն, որ արտօնութիւն չնորհէք, որպէսզի անոք և ամուսինները Ամերիկա գտնուող կիները և ծնողները հոն հաստատուած անչափահասները կարենան անոնց մօտ երթալ: Եւ այս կը համարձակիմ խնդրել Ձեր վսեմութենէն, յանուն կրօնական սկզբանց պաշտպանութեան»:

Էնկիւրիի կառավարութենէն եկած հրաման մը կ'արտօնէր, այրի և աննեցուկ կիներու և անչափահասներու, իրենց արտատահմանի մօտիկ ազգականներուն քով երթալը:

Կուսակալ Սիւլէյման Պէյ, այդ հրամանին վրայ յանձնախումբ մը կազմեց՝ այդ ուղղութեամբ իրեն

մատուցուած աղերսագրերը(*) մանրակրկիտ քննութենէ մը անցնելէ ետքը, տեղւոյն վրայ իրենց օգնող ամուսին, եղբայր, ծնողք և կամ մերձաւոր այլ մարդ չունենալնին հաստատելու պարագային Աիեահաք վերագաւար տրուելու համար:

Յանձնախումբի անդամներն էին, փօլիս միւտիւրիի փոխանորդ գովիսէր Ապպաւ էֆ., Պելեքիյէ բեիսի Սալիլ Պէյ, Փուլութլուզատէ Սալիլ էֆ. և ես: Սալիլ Պէյի կողմէ ցոյց տրուած պէտքին վրայ, ախար ասէր հիյեթիի կողմէ հազարապետ մըն ալ աւելցաւ, անչափահաս տղայոց շախսերը, իրենց ձեռք գտնուած նուժուսի թուղթերուն հետ համեմատելու և ըստ այնմ արտօնելու համար: Հազարապետը, զին. առաքմանց գործողութեամբ ծանրաբեռնուած ըլլալուն՝ բարեբախտաբար կը բացակայէր ու մենք առիթ կ'ունենայինք, երբեմն մինչեւ քսան տարեկաններու երթը դիւրացընել, հակառակ Սալիլ Պէյի ընդդիմութիւններուն:

Յանձնախումբին պաշտօնը հազիւ ամիս մը տեւեց և այդ ժամանակամիջոցին, հազարէ աւելի աղերսագրեր անցան մեր ձեռքէն, որոնցմէ շատ քիչերը մերժուեցան, անոնց ալ նեցուկ ունենալը, յանձնախումբի անդամներէն զատ՝ ուրիշներուն ալ ծանօթ ըլլալուն պատճառով: Այդ պատեհութենէն օգտուելով՝ Ճէլալի կնոջ՝ Օր. Ս. Ալաճանեանի Հալէպ երթը դիւրացնելու համար, Բալուցի կնկան մը սիեահաք վերագաւար հանել տալ թելադրեցի. աղերսագիրը անձամբ հետապնդեցի և սիեահաքի վեսիգան կուսակալին անջատաբար ստորագրել տալէ վերջ՝ վրայի պատկերը հանելով, տեղը իր լուսանկարը փակցնելու հա-

(*) Աղերսագրերուն վրայ խնդրարկուներու լուսանկարները գտնուելը էական պայման մըն էր և յանձնախումբը պարտաւոր էր անոնց ինքնութիւնները հաստատել:

մար յանձնեցի եղբորը և յաջորդ առաւօտ առանց ոչ ոքէ ճանչցուելու, ուրիշ չորս կիներու ընկերակցութեամբ, ինքնաշարժով մեկնեցաւ և հինգ օրէն ապահով հասաւ Հալէպ: Անշուշտ մինչեւ հիմա հասած ըլլալու է հէգ աղջիկը Ամերիկա՝ իր եղբայրներուն քով, միանգամ ընդ միշտ ազատած՝ վերստին այդ ճիւղաղին ձեռքը իյնալու մղձաւանջէն:

Եթէ այդ միջոցը գործադրուած չըլլար, թերեւս վերջին ընդհանուր տեղահանութեան հրամանէն ալ չը պիտի կրնար օգտուիլ, քանի որ մեծ ու պզտիկ բոլոր պաշտօնեաները՝ ի նպաստ ձէլալի կը գործէին և ատոր համար էր, որ որբերու փոխադրութեան ատեն, հակառակ Ամերիկացիներու ջանքերուն չը կարողացաւ ընկերանալ անոնց:

Այսինքն բարգուժիւններու ծնունդ տուող առասպելական այդ նամակի նկատմամբ 15րդ Ալայ Գումանսանը և Մ. Քէմալի, Խարբերդի մէջ անձնական ներկայացուցիչը եղող Հազարապետ Էլիաս և Տօկերտի Էրֆեանը Հարպ Բեիսի Խալիտ Պէյերու Մարտ 20 և Ապրիլ 3 թուակիր նամակները թարգմանաբար կ'արտագրեմ հոս, ընթերցողները իրազեկ ընելու համար:

1. — «Ձեր Էլ-Ազիզ ժամանումէն իվեր, վկան եղած շարժումներդ և հինէն Ձեզ ճանչցողներու ըրած յանձնարարութիւնները՝ հայրենակցութեան զգացումներու հակառակ ընթացքի հետեւող մը չ'ըլլալուտ համոզումը գոյացուցած ըլլալնին մէջս՝ տեսակցութեանս միջոցին ըսած էի Ձեզի. Միւսուոյն երկրին մէջ ապրող կրկին տարրերուն միջեւ, թշնամութիւն յառաջ բերելու չափ ստորնութեան վիշանող մը չ'ըլլալդ մօտէն կը գուշակեմ: Ձեզի ցաւ պատճառող այդ մահուս

Մեզրէի կեդր. վարժարանի շէնքին մէջ պատասպարուած որբերը (1919—1922)

նամակի խնդիրը, որքան որ վերջնականապէս լուծել
և մէջտեղ նետուած այդ սեւ արատը սրբել պէտք է,
բայց ներկայ պարագաները, երկարօրէն միւնագաժա-
լի անյարմար ըլլալուն, առ այժմ լուծեամբ փոխա-
րինելնիդ կը յանձնարարեմ. ի հարկին, այդ մասին
Ձեր ընելիք ձեռնարկին(*) իմ կողմէ յետաձգուած ըլ-
լալը, պէտք եղած տեղերը հասկցնել խոստանալով՝
անկեղծօրէն ձեռքերնիդ կը սեղմեմ»:

Հագարապետ էլիաս

2.- Հետագայ պատասխանը Գ. Ե. ի հաղորդել-
նէդ կը խնդրեմ: Նամակնիդ և լրագիրը («Շարդ»ը
կ'ակնարկէ) առի: Ձեր համակրանքէն շնորհակալ եմ:
Նամակներու պատասխանը, դրադման պատճառաւ,
ուշացուցած ըլլալու ծածկագրով(**) պատասխանե-
լու ստիպուեցայ: Կրկին ազգերու միջեւ բարեկամու-
թեան հաստատման աշխատելու մասին ունեցած
համոզումս կատարեալ Ձեր անձին հանդէպ յարգան-
քըս տեւական է: Ուրիշ ազգերու նման Ձեր ազգին
ալ իրաւասութեան սահմանին մէջ ամէն կերպ օժան-
դակութիւն և դիւրութիւն ըստ առաջնոյն ցոյց կու-
տամ: Փալուով նամակի խնդրոյն, հայերէն գրած այդ
նամակը Մերսին Գափուսուի փօլիսին կողմէ Մարտին
գացող ճամբորդի մը վրայէն ձեռք անցուցած է(***):

«Կուսակալութիւնը ամփոփ կերպով անոր թարգ-
մանութիւնը հաղորդեց մեզի: Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատ-

(*) «Իրատէի Միւլիյէ» թերթին դէմ անուանարկութեան
դատ բանալու ձեռնարկիս կ'ակնարկէ:

(**) Ծածկագիրը ուղղուած էր 15րդ Ալայ Գօմանտա-
նիութեան, ուրկէ պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ ինձի:

(***) Տիգրանակերտ գտնուած միջոցիս ճամբորդի հետ
նամակ զրկելու գաղափարն անգամ ունեցած չեմ:

ընդհանուր պահանջման վրայ, լուսանկարը հանել տալով պիտի ղրկուի (*): Նամակին բնագիրը տեսայ, թուղթը (բառ մը անընթեռնելի) հոգեւորականներու յատուկ հայկական (անընթեռնելի) կրօնականներու սեփական կնիք ունի, ստորագրութեան անուան ալ Չեր անուան է(**):

Բայց Խարբերդի մէջ ըսածնուդ պէս(***) , այս նամակը քահանաներու պաշտօնանկութիւն առաջարկած գաթուղի քահանաներու կողմէ էլ-ղարեգ-իսրրասնիկ եղած ըլլալն ալ հաւանական է, սակայն նամակին գոյութիւնը անառարկելի է, ինչպէս ձեռք անցուած ըլլալու մասին կառավարութիւնը հարցաքննութիւն կատարած է: Չեր բροքսոն կուսակալութեան հաղորդեցինք: Բնականաբար հետապնդում պիտի կատարուի»:

Էրքեանը Հարպ Րէիսի
Խալիս

(*) Պատրիարքարանը Մ. Քէմալի ուղղեալ բաց նամակով մը ինծի վերագրուած նամակին լուսանկարին հրատարակութիւնը պահանջած էր 15 օր պայմանաժամով, հակառակ պարագային դատ բանալ սպառնացած էր:

(**) Պատասխանագրոյն մէջ ըսի, թէ նամակին ստորագրութեան անունը իմս կրնայ ըլլալ, բայց գիրն ալ իմս ըլլալը հաստատելու համար մասնագէտներու քննութիւն մը անհրաժեշտ է:

(***) Այս խնդրոյ շուրջ կուսակալին հետ տեսնուած ատեն, հարցուց թէ, Տիգրանակերտի մեջ թշնամի կամ հաւաքակորդ ունի՞մ. ըսի, որ առաջին անգամն էր այցելու թիւնս, հետեւաբար ո՛չ հակառակորդ և ո՛չ ալ թշնամի ունի՞մ, միայն կաթուղի վարդապետին հետ թեթեւ խնդիր մը ունեցայ որբանոցներու մասին: կուսակալը այդ պարագան, իբրեւ կարեւոր դէպք հաղորդած ըլլալու է Տիգրանակերտ:

Այս քան կարեւոր խնդրոյ մը մասին կատարուած խիստ քննութեան և հետապնդումին արդիւնքը մինչեւ վերջ անձանօթ մնաց՝ զարմանք պատճառելով ինծի հետ շատերուն ալ :

Դժբախտութիւնը կարծես ինծի հետ կ'ընկերանար : Մէրտին հասած օրս իսկ, իրիկունը ուշ ատեն լուր բերին, որ քաղաքին մէջ զրոյց մը կայ, թէ եկողը Ֆրանսական լրտես մըն է : Անմիջապէս քովս գտնուած թուղթերը, որոնք կրնային եղած կասկածը հաստատել, անհետացուցի և արդէն Հալէպէն Մէրտին եռօրեայ ճամբորդութեանս ընթացքին, Compartement-ին մէջ առանձնութենէս օգտուելով, թուղթերու մաքրագործում կատարած և պատուտուած կտորները հովին տուած էի :

Բարեբախտաբար տեղւոյն Միւթեարքը և զինհրամանատարը, որոնց հետ յաջորդ օրը տեսնուեցայ, Պօլսէն մեկնած պահուս, Պատերազմական Նախարար Մերսինցի Ճէմալ Փաշայէ առած յանձնարարական տեսած ըլլալնուն՝ կարեւորութիւն չտուին շրջած զըրոյցին : Մինչեւ այսօր չեմ կրցած հասկնալ սակայն, թէ այդ լուրը ուրկէ՞ ծագում առած էր մտքերու մէջ, որ իրականութենէ շատ հեռու ալ չէր :

1919ի Դեկտեմբերին, Պօլսէն գէպի Սարբերդ ճամբորդութեանս ընթացքին, Ատանա հասալ ժէնէրալ Կուրոյի առաջին անգամ ըլլալով նոյն քաղաքը այցելած օրը :

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հրամանով ես ալ ընկերացայ «բարի գալուստ»ի այցելութեան գացող շքախումբին : Ընդունելութեան ատեն, երբ Կաթողիկոսը իր հետեւորդներու կարգին զիս ալ ներկայացուց իր-

րեւ Պարբերդ-Մալաթիոյ Առաջնորդ, ըսաւ, որ մէկ քանի օրէն պիտի մեկնիմ նոր պաշտօնատեղիս, Ատանայի զին. կառավարիչ Գօլօնէլ Պրէմօն, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ցոյց տուաւ և հրաժեշտի պահուն, յանձնարարեց, նախքան մէկնումս, առանձին տեսակցութիւն մը ունենալ իրեն հետ: Փափաքին գոհացում տալու համար, մեկնելէս օր մը առաջ — 16 Դեկտ. — ներկայացայ իրեն և յարջորդ օրը արգելք մը չը պատահելու պարագային, մեկնելու տրամադրութիւնս յայտնեցի:

Բաւական երկար տեսակցեցանք. խօսակցութեան ընթացքին ցաւ յայտնեց, ժէնէրալ Կուրոյի ի պատիւ, հայերու կողմէ տրուած թէյասեղանին Պ. Մ. Տամատեանի խօսած ճառին նկատմամբ. որով յարգելի բանախօսը շնորհաւորած էր ժէնէրալի մուտքը Հայկական Ազատ Կիլիկիոյ հողը և «բարի գալուստ» մաղթած: Գօլ. Պրէմօն աւելցուց, «Մենք չենք ժխտեր Կիլիկիոյ Չերը ըլլալը. կ'ընդունինք, որ անիկա Չեր բացարձակ իրաւունքն է, միայն, դուք հոս փոքրամասնութիւն կը կազմէք, մեր փափաքն է, Կիլիկիան գոնէ 25 տարիներ մեր հոգատարութեան տակ պահել, որու միջոցին, դուք նիւթական, բարոյական և թուական առաւելութիւններով գերակշիռ դիրք կ'ունենաք և բընականօրէն Չերը կ'ըլլայ Կիլիկիան»:

— «Թող ներէ Չերդ Գերազանցութիւնը, որ յայտնեմ թէ՛ ըսի, Պ. Տամատեան իբրեւ Ազգ. Պատուիրակութեան Լիազօր ներկայացուցիչը Ֆրանս. Իշխանութեան մօտ, անշուշտ գիտակցութիւնը ունէր իր խօսածին և ես իրաւասու չեմ անոր խօսքերը քննադատելու, քանի որ hierarchiquement ազգային բոլոր իշխանութիւնները քաղաքականապէս կապուած են Ազգ. Պատուիրակութեան և ենթակայ են անոր որդեգրած գործելակերպին»: Իմ այս պատասխանս,

հաւանաբար շատ հաճելի չը թուեցաւ իրեն ; այնու
հանդերձ խօսակցութիւնը շարունակելով , թելադրեց ,
որ այցելած վայրերուս և ի մասնաւորի Պարբերդ-
Մալաթիոյ զինուորական ու քաղաքական կացութեանց
մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ տամ իրեն և
առ այդ համաձայնական պետութեանց ներկայացու-
ցիչներուն ուղղեալ յանձնարարական մը տուաւ ,
խնդրելով որ հարկ եղած ատեն իրենց օժանդակութիւ-
նը չը զլանան :

Դժբախտաբար Գօլ . Պրէմօնի խօսքերը անկեղծ
չէին , որովհետեւ , երբ իր քովէն ելլելէս յետոյ , պէտք
տեսայ թուրք կառավարութեան նոյն վիլայէթի
Միւլիիյէ Միւճեթթիիին հետ , որ այդ օրերուն կուսա-
կալին կը փոխանորդէր , տեսնուելու , հոն իմացայ որ
Պրէմօն անոնց ալ տարբեր կերպով արտայայտուած է ,
թէ «Այս շրջանին մէջ դուք մեծամասնութիւն կը կազ-
մէք , հետեւաբար կիլիկիան ձերն է . միայն երկրին
մէջ գանուող այլակրօն և դժգոհ ցեղերը ձեր դէմ
չըմբոստացնելու համար , առայժմ կ'ուզենք մեր
հոգատարութեան տակ պահել զայն որոշ ժամանակի
մը համար» :

Կրկին տեսակցութիւններուս արդիւնքը հաղոր-
դեցի կաթողիկոսին , առանց կարենալ գուշակելու թէ ,
անոնք օր մը պիտի յանգէին Մարաշի ահաւոր կոտո-
րածին և կիլիկիոյ պարպումին , որուն վնասները այ-
սօր կը կրէ Ֆրանսան Սուրիոյ մէջ :

Մեզրէի Կեդր. Վարժարանի շէնքին մէջ պատասպարուած որբեր (1919—1922)

Մ Ա Ս Ն Բ.

Մեր ձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Մարմնոյ Սարբերդի տնօրէն Մէճըր Եաւուլ՝ Էնկիւրիի կառավարութեան հրամանով հուսուել միլիոնէ գուրս հանուելէն ետքը՝ ահագին ազմուկ հանեց, Անատոլուի գանազան քաղաքներուն և ի մասնաւորի Սարբերդի բընիկ թէ աքսորական քրիստոնեաներուն նոր ջարդերու ենթարկուած ըլլալու մասին: Եւ այդ ըրաւ արտասահմանի թերթերուն զրկելով թղթակցութիւններ, որոնց արձագանգ եղա՛ւ նոյն ատենուան Պօլսահայ մամուլը: Այդ հրատարակութիւնները պատճառ եղան, որ «Շիքակօ Թրիպիւն» թերթի Պօլսոյ թղթակիցը Մր. Ճօն Գլայթօն, Էնկիւրիէն Սարբերդ գայ թուրք թարգմանի մը ընկերակցութեամբ՝ տեղւոյն վրայ ստուգելու համար գրուածներուն իրականութեան աստիճանը:

Տեղական կառավարութիւնը, Էնկիւրիէ ստացած հրահանգին համաձայն, արտակարգ պատիւով մը ընդունեց Ամերիկացի այդ Պարոնը և ժամանած օրն իսկ ի պատիւ իրեն ճոխ սեղան մը տուաւ Միւսաֆա՛ա հուզուզի Գլուպին մէջ: Երեկոյեան դէմ կուսակալը զիս կանչեց և սեղանին հրաւիրուած ըլլալս յայտնելով՝ առաջարկեց, պէտք եղած ատեն, Եաւուլի հրատարակութիւնները հերքող երկու խօսք խօսիլ:

Անակնկալ այս հրաւերը և առաջարկը դժուարին կացութեան մը մէջ դրին զիս: Ոչ կ'ուզէի հերքել և ոչ ալ կրնայի մերժել: Իրաւ էր, որ այդ շրջանին կարմիր ջարդեր չը պատահեցան, բայց... սպիտակ ջարդը, այսինքն՝ անօթութիւնը, մերկութիւնը և տարապարհակ աշխատութիւնը օրական հարիւրաւոր կեանքեր կը մահացնէին, որոնցմէ շատերուն մարմինները ամիսներ

բով անթաղ կը Ֆնային ու անգղներու կեր կ'ըլլային՝
չոր ոսկորներ միայն թողլով իբրեւ վերջին հետք:

Ակամայ ընդունեցի եղած հրաւերը և որոշեալ
ժամուն խռովեալ սրտով ու հոգիով գացի «արիւնոս
այդ ագապ»ին մասնակցելու:

Հրաւիրեալներէն մաս մը եկած էր, միւսներն ալ
հետզհետէ եկան: Թղթակցին և հետեւորդներուն կը
սպասէր: Քիչ ետքը անոնք ալ եկան, և ժամը 8 1/2ին
ամէն ոք իր տեղը գրաւած էր սեղանին շուրջը: Մէջ-
տեղը կուսակալը, իր երկու կողմերը ունենալով Ձին,
և ժանտարմըրիի հրամանատարները, անոնց քով
Պեկեսիյե Րեիսի Խալիտ Պէյ և Փուլութլուզատէ Խալիլ
էֆ.: Կուսակալին դէմը՝ Մր. Գլայթօն, աջ կողմը՝
Փոխ-Տնօրէն Մր. Կրիկօրի, ձախ կողմը՝ թարգմանը,
թարգմանին քով ես և Մր. Կրիկօրիի քով՝ Փօլիս
Միւտիրի Քէրիմ Պէյ:

Ճաշի միջոցին, առաջին անգամ կուսակալը խօսք
առնելով «բարի գալուստ» մաղթեց Մր. Գլայթօնի և
չնորհակալութիւն յայտնեց Ամերիկեան ժողովուրդին,
թուրքերու հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբե-
րումին համար և ապագայի բարւոք յարաբերութեան
համար ալ յոյս յայտնեց: Կուսակալի խօսքերը անգլիե-
րէնի թարգմանուեցան: Թղթակիցը պատասխանեց և
իր կարգին շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն ընծայ-
ուած պատւոյն համար:

Կուսակալի ակնարկին վրայ, ես ոտքի ելայ և
խօսքերս Մր. Գլայթօնի ուղղելով ըսի.

«Ազգային Մեծ ժողովոյ կառավարութեան կող-
մէ տեսնուած պէտքին վրայ, երկրէն վտարուած
Նավուլի հրատարակութիւնները՝ Խարբերդի մէջ նոր
ջարդեր տեղի ունեցած ըլլալու մասին՝ զարմանք
պատճառեցին մեզի: Այդ հրատարակութիւններուն՝ ի-
րականութեան հակառակ ըլլալը, Ձեր մէկ քանի օ-

րուայ բնակակցութեան ընթացքին կատարած քննու-
թիւններէն պիտի հասկնաք: Անցեալին վրայ ակնար-
կութիւն ընել չեմ ուզեր, որովհետեւ անիկա, իր բո-
լոր արհաւիրքներով պատմութեան սեփականութիւնը
եղած է այլեւս: Միայն ներկայ կառավարութեան հո-
վանիին տակ գտնուող ոչ-իսլամ տարրերը, որքան
ատեն մեղանշումներ չեն ըներ հրատարակութեան օ-
րէնքներուն դէմ և կը զբաղին իրենց գործերով, կըր-
նան ապրիլ խաղաղ ու երջանիկ՝ իսլամ հայրենակից-
ներու նման: Պիտի ուզէի, որ իմ այս խօսքերուս
թարգմանը հանդիսանայիք Ձեր ներկայացուցած թեր-
թին միջոցաւ»:

Ասկէ տարրեր չէի կրնար խօսիլ: Եւ արդէն այդ
օրերուն Պօլսոյ թուրք թերթերէն «Վագըթ»ի «Իգտա-
մ»ի և «Թէվհիտ»ի սիւնակները լեցուն էին «հերքում-
ներ»ով, ամէնքն ալ կառավարական ստիպումով հե-
ռագրուած:

Երկու օր ետքը, Մր. Գլայթօն ալ, Տօքթ. Էտկին-
սընի հիւանդանոցին մէջ, փոխադարձ թէյասեղան մը
տուաւ: Ներկայ եղան միեւնոյն անձերը: Թէյասեղա-
նի միջոցին, ներկայացած պատեհութենէ մը օգտուե-
լով՝ Ֆրանսերէն լեզուով յայտնեցի իրեն, թէ անցեալ
օրուան հացկերոյթի ատեն խօսածներս, զգացումնե-
րու հակառակ էին և թէ Առաջնորդարանի մէջ զինքը
առանձինն ընդունելու պատիւը ունենալուս՝ բոլորո-
վին տարբեր ուղղութեամբ պիտի արտայայտուիմ:
Խոստացաւ այցելել: Բայց, դժբախտաբար, ոչ մէկ
վայրկեան առանձին թողուցին զինքը: Կատարած պը-
տոյտներուն և տուած այցելութիւններուն թարգմանը
և փօլիս Միւտիւրին անբաժան էին իրմէ: Այս վերջի-
նը իբր թէ յարգանքի համար կ'ընկերանար:

Ամերիկեան շրջանակի հայ պաշտօնեաներէն Պ.
Սոկրատ Մխիթարեան և ուրիշներ առիթը ունեցած

էին հետը տեսնուելու և ամէն բան հասկցնելու, որովհետեւ Ամերիկացիներուն հիւրն էր և անոնց շէնքին մէջ կը գիշերէր:

Մր. Գլայթօնի ներկայութեան խօսածս, ամերիկացիներու շրջանակին մէջ դժգոհութիւն առթած էր: Եւ երբ Մր. Մէքաֆի, որբերու փոխադրութեան գործով Խարբերդ եկաւ, հետը ունեցած առաջին տեսակցութեանս, այդ մասին իր զգացած ցաւը յայտնեց: Պէտք եղած բացատրութիւնը տալէ ետքը, ըսի, թէ ժամանակի պահանջին և պարագաներու փափկութեան համաձայն առնուած քայլ մը, մեղադրանքէ աւելի զնահատման արժանի է և իբր օրինակ մէջ բէրի Խրիմեան Հայրիկի, վանայ Առաջնորդութեան ատեն եղած դէպքը: Իր հօտին սպառնացող վտանգը տեսնելով՝ Խրիմեան տեղւոյն երեւելի ազգայիններէն մէկ քանիներու հետ Սուլթան Համիտի ուղղած էր երախտագիտական ուղերձ մը, որը ոչ միայն Մեծանուն Հայրենասէրին ժողովրդական համբաւէն բան մը չէր պակսեցուցած, այլ ընդհակառակը նոյն ատենի թերթերը զնահատած էին անոր այդ արարքը, իբրեւ արդիւնք հեռատեսութեան(*):

Յիշեցի նաեւ նպաստամատոյցի Թուրքիոյ ընդհանուր տնօրէն Մր. Ճէքուլիթի այն հեռագիրը, զոր էնկիւրիէն Խարբերդ և անկէ Սամսոնի ճամբով Պօլիս դառնալէն ետքը տուած էր ներքին գործավարին: Այդ հեռագրին մէջ, Մր. Ճէքուլիթ, ամբողջ Անատո-

(*) Խրիմեան Հայրիկի այս պարագան կարդացած եմ Ս. Զէրքէզեանի «Օրմանեանը զբպարտութեան ցանցերում» անուն գրքին մէջ:

լուէն դրախտ մը և անոր մէջ ապրող քրիստոնեաները
խաղաղ ու երջանիկ կը ներկայացնէր: Մը. Մէքաֆի
արդարացուց անոր այդ արարքը՝ դիւանագիտական
ճկունութիւն նկատելով:

Մեր այս խօսակցութիւնը, որ գաղտնի կերպով
ուսնինդրած է եղեր մի ոմն Մը. Էփըլկէյթ, նոյնու-
թեամբ կը հաղորդէ Կուսակալին: Վերջինս, առթիւ
մը հարցուց ինձի, թէ իրօք այդպէս արտայայտուած
եմ: Բացարձակապէս ժխտեցի և ըսի, թէ չարամտու-
թեան արդիւնք է:

Բարեբախտաբար Մը. Մէքաֆի անդարձ կերպով
մէկնած էր Պարբերդէն, այնպէս որ Կուսակալը պա-
տենութիւն չունեցաւ անկէ ստուգելու իրողութիւնը:

Փոխ-Տնօրէն Կրիկորի ալ համանման ընթացքի մը
մէջ գտնուեցաւ: Որբերու փոխադրութեան ատեն,
խնդրոյ մը առթիւ իրեն գրած մէկ նամակիս բառացի
թարգմանութիւնը բնագրին հետ մէկտեղ Կուսակալին
դրկած էր: Հայկական Որբանոցի պատասպարելոց ցան-
կերու պատրաստութեան ատեն, դուրսէն ալ հարիւրի
չափ երկսեռ անուէններու գրուիլը խնդրած էի իրմէն՝
ընթացք տուած ըլլալու համար կարգ մը պաշտօնեա-
ներու և ազդեցիկ թուրքերու դիմումներուն:

Կրիկորի մերժեց այդ խնդրանքս, լուր դրկելով,
թէ «տարիներով թուրքերու ստորին կիրքերուն և քը-
մահաճոյքներուն ծառայողներու անուէններով ցանկին
խճողումը չեմ կրնար արտօնել», և յայտնեց, թէ իմ
կողմէ ներկայացուած ցանկերը կասկածելի են:

Կուսակալը երբ այս պարագան հաղորդեց ինձի,
ամենախոր քննութիւն պահանջեցի ճշմարտութիւնը
երեւան բերելու համար: Քննութեան արդիւնքէն Կրի-
կորի ամօթահար եղաւ:

Մեզրեի Հայի, Որբանոցի պատասպարեալները (1919—1922)

Թուրքերու կողմէ գրուած նամակներէն մէկ քանիները թարգմանաբար կ'արտագրեմ հոս, իբր նմոյշ:

1. — «Տեղահանութեան աղէտալի օրերէն ի վեր, իբր կրօնական պարտականութիւն մը, համեստութիւնն ու կուսութիւնը տանս մէջ, հարազատ զակի նման պահպանուած և այժմ չափահասութեան տարիքը թեւակոխելուն պատճառով խելքը ամէն բանի հասնող Թաթարեան Պետրոսի աղջկան Պայծառին, Ամերիկայի մէջ ունեցած հօրեղբօրը Մանուկին մօտ ղրկուելու մասին, անցեալ օր Գոլ-Օրսուի մէջ ըրած խնդրանքիս ընդունելութենէն քաջալերուած՝ երէկ, մօրը՝ Վարդերի հետ Չեզի ղրկեցի:

«Վերագարծնուն, իրենց հետեւելիք ուղղութեան նկատմամբ Չեր տուած հրահանգները ո՛րեւէ կերպով չը կրցան բացատրել, որով ուղղակի Չեզմէ լսելու պէտքը զգացի:

«Երկրին մէջ գտնուող զանազան տարրերու հանդէպ ձեռքերս անարիւն և ճակատս բաց են. կինս ալ ինծի հետ ըլլալու պայմանաւ «հեյալ վե գուլալ» վաստակէս նպաստաւորեալ հայ թշուառները միայն Թաթարեան Պայծառը չէ, բազմաթիւ են:

«Արկածի՞, թէ ճակատագրի հետեւանքով, իրենց նախնիքներու աշխատութիւնով երեւան եկած և այժմ աւերակ ու ծուխերը դադրած Հայրենիքի մէջ տառապող անոք և անօգնական ու կարգ մը սրիկաներու ձեռքով անասնաբար պատիւնին լղրճուած, ինչքերնին կողոպտուած և հօրենական օճախները լքելու դատապարտուած հայ որբերուն և այրիներուն գրպանի հացադրամը վիլայէթի Սրհիյէ և փօլիս միւսիւրիներու և կամ նման ոճրագործներու գողցնել տալու, Ամերիկայի մէջ իրենց ունեցած ազգական կամ բարեկամներուն մօտ ղրկելու պէս պատուաւոր և աստուածահաճոյ ծառայութիւն մը չեմ կրնար երեւակայել:

«Այս կարեւոր պարագան իր բոլոր կողմերովը բնականաբար դուք ինչ լաւ կրնաք մտածել:

«Ահաւասիկ, Ամերիկա երթալու համար ամէն ինչ ոտքի տակ առնել հարկադրուած և շարունակ իմ միջնորդութիւնս խնդրող մէկ քանի բնիկ և դրսեկներու անուանց ցանկը Ձեզի կը ղրկեմ, կարեւորը անօրինելու համար»:

11րդ Գօլ-օրտուի մէհաքիմ միւտիրի
Քէսրիկցի Փիլավճը զատէ՝
Հարիւրապետ Իպրահիմ

2.— «Խնդրանքի դուռը և խնդրարկուները սահմանափակ չեն: Մեր թաղի բնակիչներէն, ստորեւ անունները նշանակուած վեց անտէր ու անտիրական երկսեռ անհատներուն, որբանոցիդ տետրակին մէջ արձանագրուելը կը խնդրեմ»:

Նուֆուս Միւսիրի՝ Ռիզա

3.— «Գրաբերիս վարդերի ինծի հետ ունեցած առընչութիւնը Ձեզի իմացնել անհրաժեշտ կը նկատեմ: Այս կնոջ փեսան՝ Արթինը չորս տարեկան հասակէն իր մօրը և քրոջը հետ 19 տարիներ պաշտպանութեանս տակ մնացին և իրենց հօրը տեղ զիս տեսան: Վերջապէս տարագրութիւնը վրայ հասաւ: 19 տարիներ միասին ապրած ըլլալնուս հետեւանքով ձեռքէս եկած ամէն միջոց գործադրեցի և շատ մը դժուարութիւններու հակառակ՝ անձնապէս 15 ոսկի արժողութեամբ ձի մը առի և ճանապարհածախսն ալ տալով՝ ղրկեցի: Եւ այժմ ընտանեօք Ամերիկա կը գտնուին ու կը թղթակցինք: Իրենց երախտագիտութիւնը յայտնելով, զոքանջ մօրը՝ յիշեալ վարդերի, յարմար առիթով մը Ամերիկա ղրկուելը կը խնդրեն: Ատոնց այդ խնդրանքը նկատի առնելով՝ որբանոցներու

հետ երթալու համար կարեւորը տնօրինելնիդ կրկին
ու կրկին կը խնդրեմ» :

Փուլուքու գասե Խալիլ

★ ★ ★

✓

Ես վուլ և իրմէ առաջ ու ետքը եկող վարիչները ,
իրենց գործած սխալներուն երեսէն՝ ոչ միայն իրենք
վտանգուեցան , այլ առաւելապէս վտանգեցին իրենց
վարած հաստատութիւնները : Կառավարութիւնը հետ-
զհետէ սկսաւ կասկածանքով նայիլ այդ հաստատու-
թիւններուն վրայ , զանոնք նկատելով խռովարարա-
կան օճախներ և այդ իսկ պատճառով իր սեղմումնե-
րըն ու կաշկանդումները օր ըստ օրէ սաստկացուց :

Ամէն տեղ եղածին պէս , Խարբերդի մէջ ալ , նը-
պաստամատոյցի և կառավարութեան մեղի , իբրեւ
յարարեութեան միջնորդ՝ պաշտօնեայ մը նշանակ-
ուեցաւ Գօմիսէր անունով : Սկիզբը Մեհանիր միւսիւրի
Համտի Պէյ վարեց այդ պաշտօնը , յետոյ Առողջապա-
հական տնօրէն Սաֆվէթ Պէյի գլխումներուն վրայ ,
անոր փոխանցուեցաւ :

Գօմիսէրը Ամերիկացիներու կողմէ առատօրէն կը
վարձատրուէր և ամենազօր էր : Առանց անոր գլխու-
թեան ու հաւանութեան , ո՛չ պաշտօնէի փոփոխու-
թիւն կրնար կատարուիլ և ո՛չ ալ նոր որբ ընդունուիլ ,
այնպէս որ , շատ անգամ մերժուածները ճարահատ
ինծի կը դիմէին , որովհետեւ այդ արգելքը գոյութիւն
չունէր Հայկական Որբանոցին համար և մինչեւ վեր-
ջըն ալ չունեցաւ :

Այդ պարագան ալ այլապէս պատճառ մը եղաւ ,
որ Գօմիսէր Համտի Պէյ թեզեհեով մը կառավարու-
թեան ու շահբութիւնը հրաւիրէ իմ վրայ , իբրեւ թուր-
քերու տուններուն մէջ գտնուող հայ սպասուհիներու

Մեզրէի Հայկական Որբանոցի պատասպարեալները (1919—1922)

փախուստը քաջալերող և զանոնք որբանոց ընդու-
նող :

Առժամաբար կուսակալին փոխանորդող Տեֆեր-
սար Րիզա Պէյ, գլխողութիւն ըրաւ ինծի այդ մասին :
Դիտել տուի իրեն, որ Հայկական Որբանոցին դռները
բաց են ինքնաբերաբար եկողներուն առջեւ, իսկ բըռ-
նութեամբ կամ յորդորանքով ցարդ ո՛րեւէ մէկը ներս
առնուած չէ :

Եավուլ՝ միւսաձա՛ախ հուզուզի անդամներուն հա-
ճոյանալու նպատակով, գլխարկի տեղ սկսաւ գործա-
ծել միլի գալբաքը : Օր մը երբ միւսաձա՛ախ հուզուզի
նախագահ՝ Հաճի Գայա՝ Տիար Լեւոն Խարբութեանի
ներկայութեան, Գալբաքին գլխարկէն լաւ յարմարիւր
կ'ըսէ, Եավուլ անխորհրդաբար «ասիկա պիտի գործա-
ծեմ մինչեւ Սամսոն գացած օրս, անկէ անդին ծովը
պիտի նետեմ» ըսելով գալբաքը կը հանէ գլխէն ու
վրան կը նստի : Հաճի Գայա, թէեւ քրտական նենգա-
մտութեամբ կը ծիծաղի, բայց այդ վայրկեանէն իսկ
մտքին մէջ կը մշակէ ապագայի ծրագիրը :

Գարձեալ ուրիշ օր մը, Եավուլ կուսակալէն ար-
տօնութիւն կ'ուզէ Ջերմուկ երթալու, հոն գտնուող
Ջէյթունցի, Ֆրնուզցի և Մարաշցի հայ տարագիրնե-
րուն օգնելու համար : Ասիկա ես թելադրած էի իրեն,
որովհետեւ Բարթուղիմէոս վրդ. Թագաճեան երկտո-
ղով մը պարզած էր ինծի, իրենց այդ կողմերը տա-
րագրուած ըլլալը և ծայրայեղօրէն թշուառ ու ար-
գահատելի կացութեան մէջ գտնուելնին :

Կուսակալը կը զլանայ այդ արտօնութիւնը տալ՝
առանց էնկիւրիի հրամանին և կը խոստանայ հեռա-
գրել ներքին Գործավարութեան, միեւնոյն ատեն կը
թելագրէ, որ ինքն ալ հեռագրէ նպաստամատոյցի
ներկայացուցչին :

Եավուլ, առանց կարեւորութիւն տալու կուսա-

կալի արդեւքին, անշուշտ իր Ամերիկացիի հանգա-
մանքին վատահելով, գիշեր մը մէկ քանի ընկերնե-
րով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ջերմուկ: Յաջորդ առաւօտ
կառավարութիւնը տեղեկանալով՝ ութը հեծեալ ոս-
տիկաններ կը ղրկէ, ետ բերելու համար զինքը:

Այս դէպքէն շարաթ մը վերջն էր, որ երկրէն
դուրս ելլելու վճռական հրամանը հաղորդուեցաւ ի-
րեն, որուն համար շատ աշխատեցաւ և նոյն իսկ Մալ-
թայի աքսորավայրէն նոր վերադարձած օսմ. երես-
փոխան Հաճի Պալօշ զատէ Մէհմէտ Պէյի 1000 օսմ.
ոսկի տալ խոստացաւ տրուած հրամանը չէզոքացնե-
լու համար, բայց ի զուր, որովհետեւ միւսաճա'աի
հուզուզի կողմէ խնդիրը տարբեր գոյնով ներկայաց-
ուած էր և կուսակալն ալ ոյժ տուած:

Եավուլ իր մեկնումէն օր մը առաջ, հաստատու-
թեան բոլոր պաշտօնեաները համախմբելով խրատա-
կան մը կը խօսի: Կահագործարանի տնօրէն Պ. Սար-
գիս Մինասեան իբր քաղաքավարական պարտք, յա-
նուն պաշտօնէութեան և պատասպարելոց շնորհակալու-
թիւն կը յայտնէ և «ողջերթ» կը մաղթէ: Ատիկա
պատճառ կ'ըլլայ, որ Պ. Մինասեան կասկածելի նը-
կատուի յաչս կառավարութեան և որբերու փոխադը-
րութեան ատեն, իբրեւ պաշտօնեայ ընտանեօք կա-
րենալ երթալու համար, նիւթական զոհողութեան են-
թարկուի:

Այդ առթիւ, շատեր սիրայօժար ենթարկուեցան
նիւթական կարեւոր զոհողութիւններու, ժամ առաջ
ազատելու համար իրենց գոյութեան սպառնացող այդ
դժոխքէն, որովհետեւ ամէն վայրկեան բանտարկու-
թեան և տարադրութեան սարսափը դամոկլեան սուրի
նման կախուած կը մնար իրենց զլխուն վերեւ:

Հոս, անցողաբար պարտք կը զգամ ըսելու, որ Մր. Հէնրի Րիկզէն ետքը յաջորդաբար եկող տնօրէնները (Գլըթ, Եավուլ, Կրիկորի) իրենց թուրք թարգմաններով (Մուսթաֆա, Սըտգը) Ամերիկեան հաստատութիւններու երբեմնի բարոյական հմայքէն շատ բան պակսեցուցին, իրենց զեղիս, խաղամուլ և արբեցող ու անբարոյ կենցաղով, մանաւանդ վերջինը: Անիկա, մուլի խմող մըն էր և անոր՝ գիշերին մէկը յարուցած սփանսալը պատճառ եղաւ, որ կառավարութիւնը որբերու կարաւանի մը վրայ հսկելու պատըրւակին տակ հեռացնէ զինքը՝ պատահելիք անախորժ դէպքի մը առաջքը առնելու կանխազգուշութիւնով, որովհետեւ անոր այդ արարքը մեծ յուզում առաջ բերած էր ամբողջ շէնքին մէջ:

Կրիկորի, անգամ մըն ալ գինովութեան հետեւանքով Սարբերդի գայմագամին կողմէ 1922 Մարտ 25 թուակիր և 134 թուահամար հետեւեալ ազդարարագիրը ստացած էր. —

«Ոգելից ըմպելիքը արդիւող օրէնքին երրորդ յօդուածին համաձայն, հրապարակաւ ըմպելիք գործածողները և կամ գաղտնի գործածելով գինով վիճակի մէջ տեսնուողները կամ հասը շերիի, կամ 50էն մինչեւ 300 ոսկի դրամական տուգանքի և կամ 3 ամիսէն մինչեւ մէկ տարի բանտարկութեան կ'ենթարկուին: Այս եթէ պաշտօնեայ են, պաշտօնէ կը դադրեցուին: Այս կարգի վճիռները անառարկելի են: Դարձեալ պատժական օրինագրքին 360րդ յօդուածի տրամադրութեամբ ալ, առանց պատճառի ժողովրդեան հանդիսար խանգարելու աստիճան աղմուկ հանողները, 10-15 պեւիկ դրամական տուգանքի և 3 օրէն մինչեւ մէկ շաբաթ բանտարկութեան կ'ենթարկուին: Հասը շերի ըսուածը, յանցաւորին տարողութեան համաձայն դաւազանի հարուածներու ենթարկուիլն է: Ներկայ Ազգ. Կա-

սակալը այս պարագան հաղորդելով ինձի, թելադրեց որ ուղղակի Մ. Քէմալի և օրինակը էվգաճի գործավարութեան հեռագրեմ, ինքն ալ իր կարգին հեռագրել խոստանալով:

Հեռագրիս պատասխանը շարաթներով ուշացաւ: Մինչդեռ ասդին, վարձատուութեան գործողութիւնը կը շարունակուէր և կալուածները հետզհետէ կը փոխանձուէին նոր վարձակալներու՝ կանխավճարներու փոխարէն:

Ճարահատ հարկադրուեցայ էվգաճ միւսիւրիին դիմել և անոր մարդասիրական զգացումներուն կոչում ընել, ազգը իր սեփական իրաւունքներէն չը վրկելու համար:

Պատասխանատուութիւնը իրմէ հեռացնելու համար, նախորդին օրով տեղի ունեցած հաղորդագրութեան մը արդիւնքը ըլլալը յայտնեց և անուղղակի կերպով հասկցուց, որ իրեն բան մը տրուելու պարագային՝ կրնայ խնդիրը կարգադրել ի նպաստ Առաջնորդարանի: Ասկէ քաջալերուած, խոստացայ անվարձ չթողուլ, այդ ուղղութեամբ իր ընելիք ջանքերը:

Ապագայի հեռանկարէն շլացած, ըսաւ «իմ ուղածըս ալ այդ էր: Լսեցի, որ կուսակալին 300 և Տէֆտէրտարին 200 ոսկի տուած էք այդ խնդրոյ կարգադրութեան համար: Եթէ ստոյգ է, անխելքութիւն ըրած էք, որովհետեւ անոնք ո՛րեւէ կերպով ալաֆաւար չեն այս խնդրոյն»:

Վստահացուցի զինքը, որ ատիկա բացարձակ զրպարտութիւն մըն է, ինթադրութիւններու վրայ հիմնուած, և առաջարկեցի յաջորդ առաւօտ Առաջնորդարան գալ, այդ մասին տեսակցելու և ըստ այնմ եզրակացութեան մը յանգելու համար:

Առաջարկիս հաւանեցաւ և ուզեց որ մէկը զրկեմ, զինքը առաջնորդելու համար, որովհետեւ նորեկ մը

ըլլալուն՝ Առաջնորդարանի ուր դտնուելը չէր գիտեր :
Տրուած ժամադրութեան համաձայն , առաւօտեան
ժամը Տին , քարտուղարը ղրկեցի : Կէս ժամ վերջը ե-
կաւ : Սովորական խօսակցութենէն ետքը՝ բուն նիւ-
թին անցնելով՝ հարցուցի թէ ի՞նչ կ'ակնկալէ : Խուսա-
փեցաւ ուղղակի պատասխանելէ և դարձուած քով մը
ուզեց , որ ես յայտնեմ քանակը այն գումարին , զոր
տրամադիր եմ տալ իրեն :

Որքերու թուոյն հետզհետէ ստուարանալովը՝ Ա-
ռաջնորդարանի ծախուց ալ նոյն համեմատութեամբ
աւելնալը յայտնելով՝ 50 ոսկի տալ խոստացայ :

Չարմացած երեւոյթով մը երեսս նայեցաւ և ը-
սաւ .

«Այդ գումարը ես չեմ համարձակիր նոյն իսկ իբր
սուրճի դրամ առաջարկել մէկու մը , երբ այսքան կա-
րեւոր գործ մը կարգադրէ» :

— «Ուրեմն դուք ըսէք , թէ՛ ո՞րքանով կը գոհա-
նաք» , հարցուցի :

— «Դուք խորհեցէք և անոր համեմատ որոշեցէք :
Տարեկան մօտաւորապէս 200 ոսկիի հասոյթ մը կ'ա-
պահովեն այդ կալուածները , և երեք տարի է , որ
դուք կը մատակարարէք զանոնք : Կեդրոնէն եկած
նոր հրաման մը , կրնայ յետս պահանջել , նոյն իսկ ե-
րեք տարուան գանձուած վարձքերը» , ըսաւ :

Ասիկա տեսակ մը սպառնալիք էր , կարեւոր գու-
մար մը կարենալ ապահովելու համար :

Վերջապէս , ստիպմանս վրայ տեղի տուաւ և ը-
սաւ , թէ 500 հնչուն ոսկի կ'ուզէ և խոստացաւ այն-
պէս կարգադրել գործը , որ այլեւս ո'րեւէ ոտնձգու-
թեան չենթարկուի :

Այդքան մեծ գումարի մը , բնականաբար չէի
կրնար ընդառաջ երթալ , առանց նախապէս Քաղ .
Ժողովի հաւանութիւնը առնելու : Ուստի երկուստեք

Մեզրէի Հայի. Որբանցի պատասպարեալները (1919—1922)

մինչեւ առաւօտ մտածելէ վերջ, որոշ եզրակացու-
թեան մը գալու գաղափարը յայտնեցի: Հաւանեցաւ
ու մեկնեցաւ:

Անոր մեկնելէն յետոյ, Տէրտէրեան Միհրան էֆ.ի
մօտ գացի, կարծիքը շօշափելու համար(*): Հոն էր
Քաղաքական ժողովի Ատենապետը՝ Տիար Կարապետ
Ռըթիկեան: Ատենադպիր Տիար Սարգիս Թաշճեանն ալ
կանչեցինք ու անպաշտօն խորհրդակցութիւն մը ու-
նեցանք:

Թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութենէ ետ-
քը՝ մինչեւ 100 սսկի տալու հաւանութիւնը յայտնե-
ցին: Իսկ ես այս անգամ, յիսուենն ալ տալու դժկա-
մակեցայ և Կուսակալին լուր տալու մտադրութիւնս
ըսի: Հակառակեցան այս գաղափարիս, մանաւանդ
Տէրտէրեանը զգուշացուց այդ վտանգաւոր քայլը առ-
նելէ, առարկելով, որ անիկա կրնայ ինծի դէմ դառ-
նալ և աղէտաբեր հետեւանք մը ունենալ:

Ես անդրդուելի մնացի մտադրութեանս մէջ, ո-
րովհետեւ արժանապատուութեան խնդիր մըն էր ա-
տիկա ինծի համար: Եթէ չյաջողէի ազգային կալ-
ուածները փրկել, բարոյական ազդեցութիւնս պիտի
տկարանար յաչս ժողովրդեան: Իսկ եթէ այդքան մեծ
գումարի մը փոխարէն կարգադրուէր խնդիրը՝ անար-
ժէք բան մը պիտի նկատուէր ըրածս: Հետեւաբար,
պէտք էր այնպիսի քայլ մը առնէի, որ առանց նիւ-

(*) Տէրտէրեան թէեւ կաթոլիկ յարանուանութեան կը
պատկանէր, բայց Լուսաւորչականէ մը աւելի հետաքրքը-
րութիւն ցոյց կուտար ազգային խնդիրներու նկատմամբ և
իմ ժամանումէս առաջ իբրեւ Որբախնամ մարմնոյ ատենա-
պետ, իր անձնուէր գործունէութիւնովը օգտակար եղած
էր ժողովուրդին և ամենուն ղնահատման ու յարգանքին
արժանացած:

Թական զոհողութեան, յաջողէի ձեռնարկին մէջ: Գո-
նէ մինչեւ երեկոյ մտածելու թելադրանքը ըրին ինծի:
Ատոր չընդդիմացայ և այդ որոշումով բաժնուեցանք:

Ամբողջ օրը, գրեթէ ընկճուած վիճակ մը ունէի.
Կէս օրին չկրցի ճաշել իսկ: Երեկոյին ժամը 5ին, ա-
պագայի բովանդակ պատասխանատուութիւնը անձ-
նապէս վերցնելու յօժարութեամբ, դուրս ելայ Առաջ-
նորդարանէն և քայլերս ուղղեցի դէպի Կուսակալին
բնակարանը: Գուռը բացող սպասաւորին հարցուցի,
թէ «Պէյը տ՞ընն է»: Տուած հաստատական պատաս-
խանին վրայ, ըսի. «Լուր տուէք իրեն, որ Առաջնոր-
դը եկած է, շատ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ, հետը
տեսնուելու»:

Երկու վայրկեան ետքը առաջնորդուեցայ հիւրա-
սրահ, ուր արդէն Կուսակալ Սիւլէյման Պէյ կ'սպասէր:
Անակնկալ այցելութեանս պատճառը հարցուց: Խնդի-
րը պարզեցի, բացի «իր աշխատութիւնը անվարձ չը
թողլու» խոստումէս և յիսուն ոսկի տալու յօժարու-
թենէս, որոնք կրնային զիս ալ հաւասարապէս պա-
տասխանատուութեան ենթարկել: Եւ ըսի.

— Եթէ Ձեր վսեմութեան մաքուր անունը յիշած
չըլլար, իբրեւ կաշառակեր, թերեւս խնդիրը երեւան
չհանէի, այդ հաստատ համոզումով, որ էնկիւրիի կա-
ռավարութիւնը չը պիտի յօժարի որբերու բերնէն խը-
լել, անոնց հացի պատառը:

Իր անունին շուրջ եղած այդ կեղտոտ յայտնու-
թենէն չափազանց ազդուած՝ ըսաւ.

— «Ուզած դրամը տուր, և ես զինքը նիւրմը
մեծիւս վիճակի մէջ ձերբակալել տամ: Տալիք դրամ-
ներդ նախապէս ինծի բեր, որ վրաները նշան ընեմ, և
սենեակիդ մէջ ալ յարմար տեղ մը պատրաստէ, որ
զրկած անձերս հոն պահուին»:

Դիտել տուր իրեն, որ այդքան դրամ մէկ անգամ էն չեմ կրնար տալ:

— «Հոգ չէ, իբրեւ կանխավճար մաս մը տուր և մնացեալն ալ մէկ քանի օրէն տալ խոստացիր» — Ըսաւ:

Ժամանակը բաւական անցած էր արդէն, երբ հըհաժեշտ առի ու մեկնեցայ:

Վերադարձիս, Օսմ. Պանքայի դրան առջեւէն անցայ: Տեսայ, որ Տէրտէրեան դեռ կ'աշխատի առանձինն: Վեր ելայ և կուսակալին ու իմ միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը պատմեցի և երեք հաս հարիւրնոց պանֆօթ ուղեցի, որպէսզի կուսակալը դիւրութիւն ունենայ վրաները նշան ընելու և կամ անոնց թիւերն ու սեռ ինքը իբրեւ նշան գործածելու:

Տէրտէրեան՝ թղթագրամները տալով հանդերձ շատ ալ նեղուեցաւ, խորհելով որ մի՛ գուցէ, արդիւնքը աննպաստ ըլլայ և ես իբրեւ զրպարտիչ ամբաստանուիմ ու դատապարտուիմ: Եւ իրաւունք ալ ունէր այդպէս խորհելու, որովհետեւ եթէ կուսակալը, որուն վրայ կասկած չունէի թէեւ, կամ անոր զրկելիք անձերը չարամտութեամբ, նախապէս լուր տալին միւտիւրին, իրեն սպառնացող վտանգը և թեւադրէին, որ իր խօսքերը յեղաշրջելով, պատասխանատուութիւնը իմ վրայ ծանրացնէ անխուսափելիօրէն պիտի վտանգուէի:

Նոյն գիշերը մինչեւ առաւօտ անքուն հսկեցի, յաջորդ օրուան պատահելիքին վրայ խորհելով:

Առաւօտ կանուխ եկեղեցի գացի աղօթելու և այդ յանդուգն ձեռնարկիս յաջողութեանը համար Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելու: Կարծես, վտանգի պահուն,

մարդիկ աւելի պէտքը կ'զգան Աստուծոյ մօտենալու , քան սովորական ատեն : Այդ օրը ինծի համար ալ նոյնը պատահեցաւ : Կեանքիս մէջ ո'եւէ ատեն այդքան ջերմեռանդութեամբ աղօթած ըլլալս չեմ յիշեր : Մանաւանդ , ժամերգութեան աւարտումէն ետքը , տեղական սովորութեան համաձայն «Տէր ողորմեա՛» ի պահուն , «Զարթանահաս մահ տարաժամ , ի ցասմանէ քում հրամանի , բարձ ի մէնջ» շարականը երգած ատենս , աչքերէս հոսած արտասուքը , ներկաները փղըձկեցուցին , առանց պատճառը գիտնալու :

Ժամը 8 1/2ին կուսակալին գացի , թղթադրամներուն վրայ պէտք եղած նշանները ընել տալու համար :

— «Լաւ , դու գնա , ես հիմա ամէն բան կը կարգադրեմ » . — ըսաւ ու դրամները վար դրաւ :

Առաջնորդարանի մէջ , տրամադրութեանս տակ երեք սենեակ միայն ունէի : Մէկը իբրեւ ընդունարան և աշխատութեան սենեակ կը դործածէի , երկրորդը՝ ննջարան , ճաշարան , մառան , ամէն ինչ էր , երրորդ մըն ալ դիւանատան յատկացուած էր , որ կը ծառայէր նաեւ իբրեւ սպասման սրահ : Մնացեալ սենեակները , իրենց յարակից մասերով , յատկացուցած էի իբր սպաստանարան չափահաս որբերու , զանոնք անմիջական հսկողութեանս տակ ունենալու համար :

Աշխատութեան սենեակին մէջ յարմար թաքստոց չկար , միայն ննջարանին մէջ , մահճակալիս գլխուն կողմը պահարան մը կար , որ այդ նպատակին կրնար ծառայել : Անմիջապէս պարպել ու մաքրել տուի , և ես հիւանդ ձեւանալով , անկողին մտայ , որպէսզի զինքը հոն ընդունելու առիթ ունենամ՝ առանց կառկած արթնցնելու իր մէջ :

Քիչ ետքը կուսակալութեան շիճրե քեաթիպի Ալի էֆ . , Գոմիսերի մը ընկերակցութեամբ եկաւ ու ինծի յանձնեց կուսակալին մօտ մնացած դրամները , ու

րոնց թիւերը և սերիները թուղթի մը վրայ նշանակած և իրենց ստորագրել տուած էր:

Անոնք գալէն ետքը՝ քարտուղարը Ղրկեցի եվգամ Տաիրեան, միւտիւրին լուր տալու համար, որ Առաջնորդը զինքը տեսնել կը փափաքի: Ժամ առաջ 500 ոսկին գրպանելու մտածումէն տարուած, անմիջապէս եկաւ: Երբ տեսաւ, որ անկողնոյ մէջ կը գտնուիմ, կեղծ յուզում մը ցոյց տալով՝ ըսաւ.

— «Անցած ըլլայ, ի՞նչ է այս»:

— «Ինչ պիտի ըլլայ, կալուածական խնդրով զիս այնքան նեղացուցիք, որ տկարացայ» — ըսի:

— «Բան մը չէ, կ'անցնի», — պատասխանեց:

— «Ձեր շնորհիւ անշուշտ պիտի անցնի» — ըսի:

Սուրճով ու սիկարով պատուասիրելէ ետքը՝ քարտուղարին ու սպասաւորին ազդարարեցի, որ ոչ ոքի թոյլ տան ներս մտնելու:

Անոնց հեռանալէն վերջ, երբ վստահ եղաւ, որ այլեւս զինքը լսող ականջներ չկան շուրջը, համարձակօրէն հարցուց:

— «Ի՞նչ ըրիք, բան մը խորհեցա՞ք»:

— «Այո՛, խորհեցայ և առ հաշիւ բան մըն ալ պատրաստեցի, միայն պիտի խնդրէի, որ քիչ մը չափաւորէք ձեր պահանջը: Իսկապէս, այդքան գումար չեմ կրնար տրամադրել: Ինչպէս երէկ ըսի, բեռս չափէն աւելի ծանր է. որբանոցները համայնակուլ կլափի մը կը նմանին» — պատասխանեցի:

Վայրկեան մը մտածեց ու ըսաւ.

— «Ձեր անուշ լեզուին և հայրենակցութեան(*) սիրոյն, 300 ոսկի կ'առնեմ ձեզմէ»:

Որպէսզի կուսակալին հաղորդածներս, թաքստո-

(*) Էվգամ միւտիւրին Պօլսեցի ըլլալուն, զիս հայրենակից կը կոչէր:

ցին մէջ գանուողներուն ներկայութեան հաստատել տամ իրեն՝ նախորդ օրուան խօսակցութիւնը երկրորդելով պատասխանեցի և ըսի .

— «Շնորհակալ եմ, որ երէկի 500 ոսկիին տեղ, այսօր 300 կը պահանջէք. ասիկա մեծագոյն շնորհ մըն է, որ կ'ընէք ինձի» :

— «Շնորհ չէ, այլ պարտականութիւն», ըսաւ :

Կրկին շնորհակալութիւն յայտնելով ըսի .

— «Խնդրեմ, կրնա՞ք ըսել ինձի, թէ՛ այս խնդրոյ կարգադրութեան համար կուսակալին 300 ոսկի տուած ըլլալս ուրկէ՞ լսեցիք. պաշտօնական շրջանակներէ՞, թէ հասարակ ժողովուրդէն» :

— «Շուկան, սրճարաններուն մէջ, ամէն տեղ կը խօսուի» — ըսաւ :

Անգամ մը եւս վստահացուցի զինքը, ատոր ճշմարտութեան հակառակ ըլլալը և 3 հատ հարիւրնոց թղթադրամները տուի իրեն, իբր կանխավճար, մնացեալն ալ, մինչեւ երկու օր տալու խոստմամբ :

Թղթադրամները շնորհակալութեամբ գրպանելէ ետքը՝ թուղթերու ծրար մը հանեց, եվգամի գործավարութեան ուղղելիք գրութեան սեւագրութիւնը կարդալու համար : Չուզեցի մտիկ ընել, ըսելով որ ատիկա կառավարութեան գաղտնիքն է, որուն հետամուտ ըլլալ չեմ ուզեր և թելադրեցի իրեն, որ շուտով մեկնի Առաջնորդարանէն, իրեն հոն գալը տեսնողներուն կասկած չներշնչելու համար : Այս թելադրութիւնը ըրի, թաքստոցին մէջ եղողները չնեղելու նախազգուշութիւնով :

Թելադրանքս բանաւոր գտաւ և արագ ապաքինում մաղթելով մեկնեցաւ :

Հազիւ Առաջնորդարանին սանդուխներէն վար իջած և արտաքին դռնէն դուրս ելած էր, թաքստոցէն դուրս ելան մարդիկը և տեղեկանալէ ետքը թէ՛ դրա-

մը վերարկուին ձախակողմեան գրպանը տեղաւորած է, սկսան արագ քայլերով հետապնդել զինքը: Երբ մօտեցան, երկու անգամ «միւտիւր պէյ» ձայնեցին: Ետին դառնալով Գօմիսէրը տեսնելուն՝ անմիջապէս դրամը գրպանէն կը հանէ և աջ թեւին մէջ կը պահէ: Հոն գտնուող թուրք տղաքներ, Առաջնորդարանէն ելլող հայ մը և պահածն ալ զէնք կարծելով, «գօմիսէր էֆ. կեամբու սիլահը գօլընըն իջինտէ սագլատը» կը պռռան:

Երբ կը հարցնեն իրեն, թէ ինչո՞ւ դրամները հոն պահեց, կ'ըսէ.

Տ. ԿՈՐԻԱՆ ԲԻՆՅ. Աղանանեան Արաբկիթի
Ձեռնադրուած Գիւտ Եպս.է ի Խարբերդ

— «Չեղմէ կասկածելով հոն պահեցի» :

Կուսակալին կողմէ ուղուած ըլլալը կը հաղորդեն : Նախապէս կ'ընդդիմանայ, յետոյ գօմիսէրին կողմէ, բռնութեամբ տանելու սպառնալիքին վրայ կը համակերպի : Կուսակալին մօտ, իրեն եղած հարցումին իբր պատասխան կ'ըսէ :

— «Նիւթական անձկութեան մէջ կը գտնուէի, կաշուածական խնդիրը ի նպատակ իրեն կարգադրելու համար, Հայոց Առաջնորդէն իբր փոխ առի» :

Կուսակալը անմիջապէս պաշտօնէ կը դադրեցնէ զինքը և եղելութիւնը կը հեռագրէ Էնկիւրի, ուրկէ եկած հրամանի մը համաձայն, այդ առթիւ պատրաստուած թուղթերով զինքը կը ղրկեն հոն :

Այնտեղի անցուդարձերէն տեղեկութիւն չունիմ : Միայն ամիսներ ետքը Սեբաստիայէն յաջորդաբար երկու կոչնագրեր ստացայ : Առաջինով «տօլանտըրճըլըզ մատտէսինտէն տօլայը միւտտաի պուլունտըղընըզ ճիհէթլէ, եէվմը մէհաքէմէ օլան 12 թէշրինի սանի, սէնէ 338 փաղար էրթէսի կիւնի սա'աթ իւչտէ Սիվազ պիտայէթ ճէզա մահքէմէսինտէ» ; իսկ երկրորդով «7 քանունը էվվէլ սէնէ 338 փէնզէնպիհ կիւնի սա'աթ տէօրթտէ» միւսնոյն դատարանին մէջ պատրաստ գրտնուելս կը հրամայուէր :

Կուսակալին թելադրութեամբ, ոչ առաջնոյն պատասխանեցի և ո'չ ալ երկրորդին : Եւ արդէն միւսսաին ես չէի, այլ վիլայէթն էր : Եւ խնդիրը անպաշտօն կերպով, մտերմական ձեւի տակ միայն, Կուսակալին հաղորդած էի :

Այս միջադէպին և կատարած հեռագրական դիմումիս իբր արդիւնք ունուեր Օերիյէ վե կվգաֆի գործաւարութեան 28-3-338 թուակիր և 2818 թուահամար կվգաֆ սաիբէսիի ուղղեալ հեռագրով «խարապ և միւնհէսիմ» եկեղեցիներու վերաբերեալ, այդ կաշուած-

ներուն միւսախելի չընել և անոնց իսարեան ըստ առաջնոյն մեզի թողուլ կը հրամայէր :

Հեռագրական այս հրամանը պաշտօնապէս մեզի հաղորդուելով՝ մինչեւ այն ատեն, նոյն կալուածներէն գանձուած կանխավճարներու հետ մէկտեղ, կալուածները Առաջնորդարանի յանձնուեցան և այս կերպով ազգը տէր եղաւ իր իրաւունքին :

Ժամանակ մը պաշտօնական շրջանակներու մէջ օրուան խօսակցութեան նիւթը կը կազմէր այս դէպքը, և երբ տարեկան մը այցելէի, իրարու կ'ըսէին «զգուշացիք մուրախիասի տալակն» : Իսկ հասարակ ժողովուրդէն ըսողներ եղան, որ Առաջնորդը «հրասիեաթը միլիոնէն» տարուած ըրեր է ատիկա :

Ստորեւ կը հրատարակեմ Մէզրէի մէջ գտնուած ազգապատկան կալուածներու ցանկը, զորս անշուշտ կառավարութիւնը իբրեւ «Լքեալ գոյք» գրաւած է այժմ, զրկելով ազգը, իր իրաւունքներէն :

1.— Քեարիկի եկեղեցիին ֆրունը և երեք խանութները :

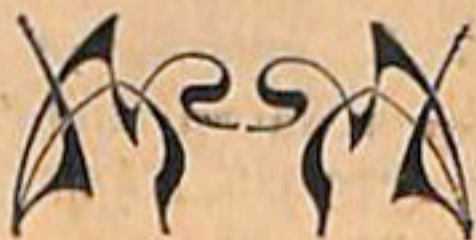
2.— Խուլալ գիւղի ֆրունը և նորաչէն խանութը :

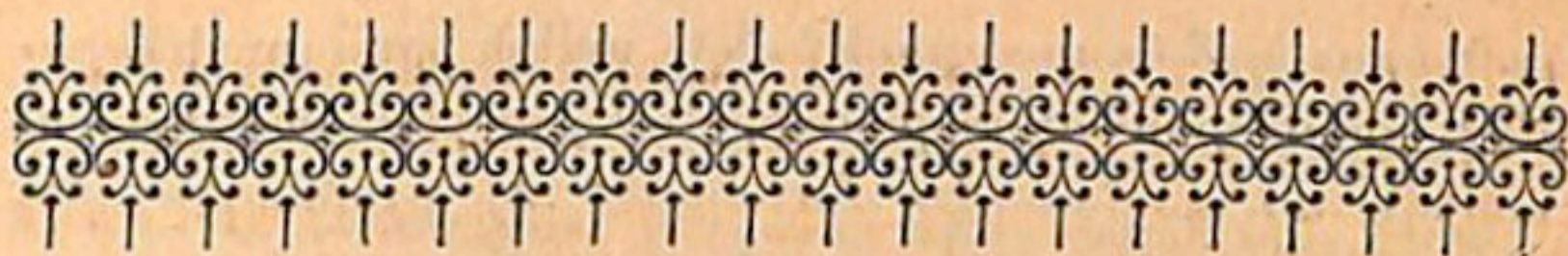
3.— Մեզրէի ընկերութեան ֆրունը և 10 խանութները :

4.— Մօրենիկի օթէլը, խանը և խանութները :

5.— Եղեգիի դեղարանը և խանութը :

6.— Հիւսեյնիկի երկու տունները :

ԽԱՐԲԵՐԴԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ

Կեանքս իր վայրէջքի ճամբուն մէջ մտած է և հետզհետէ դէպի մայրամուտ կ'երթայ: Չեմ ուզեր, որ անցեալին պատկանող դէպքեր և անոնց վերաբերեալ փաստաթղթեր կորուստի մատնուին: Փափաքս է զանոնք պամութեան սեփականութիւնը դարձնել:

Սարբերդի եռամեայ (1920-1923) պաշտօնավարութեանս ընթացքին պատահած դէպքերէն մաս մը «Յուշեր անցեալէն» խորագրին տակ գրի առած ու ղրկած եմ «Հայրենիք»ի առ ի հրատարակութիւն: Այս անգամ ալ խումբ մը երիտասարդներու Տիագոս (սարկաւազ) անունին տակ զինուորական ծառայութենէ զերծ մնալու պատմութիւնն է, որ պիտի ներկայացնեմ «Մշակ»ի ընթերցողներուն:

1920 տարւոյ Հոկտեմբերի սկիզբներուն, լուր մը շրջան ըրաւ բերնէ բերան, թէ էնկիւրիէն եկած հեռագրական հրամանի մը համաձայն, իսլամ և ոչ-իսլամ զինուորական տարիքի մէջ եղողները զէնքի տակ պիտի առնուին:

Այս անսպասելի լուրը, տարագրութենէ և համայնաջինջ կոտորածէ հրաշքով ազատուած ափ մը Սարբերդցիներուն վրայ շատ գէշ ազդեց, որովհետեւ անցեալի տխուր փորձառութիւնով գիտէին, որ ոչ-իս-

լամներու զինուորագրութիւնը ամէլի քապուրիներու մէջ տարապարհակ աշխատելէ անդին չէր անցներ, ու ատիկա ալ պարզապէս մահացում կը նշանակէր, ինչ որ յետոյ շատերուն պատահեցաւ:

Քանի մը երիտասարդներ, իրենց գոյութեան սպառնացող այդ վտանգէն ազատելու համար լալազին դիմեցին մեզ և խնդրեցին որ կարելին ընենք, փրկելու համար զիրենք ստոյգ և իրական մահուան գիրկը իյնալէ: Առանց ժամանակ կորսնցնելու, հեռագրեցինք

Յովհան Թեվրիզեան (Խարբերդ)

Խաչատուր Թօթիկեան (Եղեգի)

Էլ-ձեզիբէ նեպիէի հրամանատար Նիհատ Փաշաի, որ գէթ քանի մը տարիներու համար հայերը զերծ կացուցուին զինուորական ծառայութենէ, անոնց ենթարկուած վիճակը և զուլումները աչքի առջեւ ունենալով: Փաշան շնական անպատկառութիւնով պատասխանեց մեզի, թէ «Էրզրումի, Վանայ և Պիթլիսի մէջ գտնուող և թերեւս ձեր ժողովուրդէն շատ աւելի տառապած և անհամար զրկումներու ենթարկուած իս-

լամները երբ անտրտունջ կը զինուորագրուին, համեմատաբար անոնցմէ լաւ պայմաններու մէջ գըտնուող հայերուն զին. ծառայութենէ զերծ մնալու մասին ձեր դիմումը խնդրոյ առարկայ չը կրնար ըլլալ»։ Այս հեռագիրը շշմեցուց մեզ, բայց մենք ոչ յուսահատեցանք և ոչ ալ ուրիշ դիմումներ կատարելէ ձեռընթափ եղանք։ Ընդհակառակը, տարբեր միջոցներ

Տիգրան Մանկասարեան (Մէզրէ)

խորհեցանք ու գործադրեցինք։ 11րդ Գօլ-Օրտուի հրամանատար Միրալայ Վէհպի Պէյի դիմեցինք, որ պէսզի հարկ եղած դիմումները կատարէ պատկանեալ իշխանութեանց մօտ, գոնէ Տիագօսները զինուորական ծառայութեան չենթարկուելու համար։ Նոյն տարւոյ Նոյեմբեր 20ին, պաշտօնագրով մը, Վէհպի Պէյ, մեզ հաղորդեց «իրենց նկատմամբ ազգ. պաշտպանութեան գործավարին հետ բանակցութեան մէջ

ըլլալով, ցնոր տնօրէնութիւն առաքումնին յետա-
ձըգուած Տիագօսներուն համար հետեւեալ կարեւոր
կէտերը աչքի առջեւ ունեցէք»:

«1. — Կուսակալութեանց կեդրոններուն համար 8,
Սաննագներուն՝ 6, Գազաներուն՝ 4, Նահիյէներուն 2ա-
կան տիագօս տրուիլը հարկ տեսնուած է, հետեւաբար
այդ թիւը պէտք չէ անցնի:

2. — Տիագօսները կրօնական համազգեստ պիտի
հագնին և դուրսը ո՛րեւէ գործով չը պիտի զբաղին, այս
մասին վերջին ծայր ուշադրութիւն պիտի ըլլուի:

«Այս պայմաններուն համաձայն ո՞ր եկեղեցիներ-
ուն և ի՞նչ թուով Տիագօսներու պէտք ըլլալը և
ցա՛րդ ո՞ր եկեղեցիներու և որո՞ց նշանակուած ըլլալը
մասնաւոր ցուցակով մը հաղորդեցէք»:

Այս բերկրառիթ լուրը ամէն կողմ իմացուցինք և
հրահանգեցինք, որ ըստ այնմ ցուցակները պատրաս-
տեն և մեզի ղրկեն, մենք ալ կեդրոնի ու յարակից
գիւղերու ցանկերու պատրաստութեան ձեռնարկե-
ցինք:

Դեկտ. 27ին նոր հրամանագրով մը առաջինը
չեղեալ նկատուեցաւ և «իւրաքանչիւր եկեղեցիի մե-
ծութեան ու փոքրութեան համաձայն երկուքէն չորս
Տիագօս որոշուած ըլլալուն՝ եկեղեցիներու մեծութիւ-
նը նկատի ունենալով ո՞ր տեղերուն մէջ, ի՞նչ կարգի
եկեղեցիներու Տիագօ ի պէտք ըլլալը և ցոյց տրուած
եկեղեցիներուն մէջ, եթէ փլած կամ քանդուածներ
կան, անոնց ալ անուանները յիշատակող ցանկ մը ներ-
կայացնել» յանձնարարուեցաւ: Այս անգամ ցանկերը
ըստ նոր հրահանգի պատրաստեցինք և միայն Խար-
բերդ-Մէզրէի և յարակից գիւղերու անունով 62 հոգի-
նոց ցանկ մը ներկայացուցինք:

Վէհպի Պէյ ցանկին վրայ ակնարկ մը նետելէ վերջ
քմծիծաղով մը ըսաւ. «Մուրախխաս էՖ. պու Տիա-

գօս նէսվելի սեկիլ սիր, պունա էփիսօփօսօս օրսուսր
 սերլեր: Արդարեւ ներկայացուած ցանկը օրսու մըն էր:
 Հարկ եղած բացատրութիւնը տուինք թէեւ, բայց
 խնդիրը այդքանով չվերջացաւ. անիկա հետզհետէ
 նոր բարդութիւններ ստացաւ և զինուորական իշխա-
 նութեան ու Առաջնորդարանի միջեւ պաշտօնագրերու
 փոխանակութեան դուռ բացաւ:

Յովսէփ Խապայեան (Եղիզի)

1921 Յունուար 26ին, երրորդ պաշտօնագրով մը
 հարցում եղաւ «որքան որ Էլ-Ազիզի ենթակայ գիւ-
 ղաքաղաքներու և գիւղերու անունով նշանակուած
 Տիագօսներու ցանկը ղրկած էք, բայց կուսակալու-
 թեան կողմէ կատարուած քննութենէն հասկցուած է,
 որ այդ վայրերուն մէջ եկեղեցիներ չկան, և եղած-
 ներն ալ քանդուած ըլլալով, մէջերը կրօնական արա-
 րողութիւններ չեն կատարուիր, մինչդեռ բարձր իշ-
 խանութենէն հասած հրամանագրին մէջ միայն եկեղե-
 ցիներու անունով Տիագօս նշանակուիլը բացորոշ կեր-

պով յայտնուած է, հետեւաբար եկեղեցի չունեցող վայրերու Տիագոս նշանակելնուդ պատճառը ի՞նչ է, իմացուցէք» :

Պատասխանեցինք. — «Թէեւ կարգ մը գիւղերու մէջ գտնուած եկեղեցիները քանդուած են, բայց նոյն գիւղերուն մէջ քիչ ու շատ ժողովուրդ գոյութիւն ունի. ասոնց կրօնական պարտականութիւնները յիշեց-

Սուրէն Տ. Յարութիւնեան (Վերի Մեզրէ)

նելու, նորածինները մկրտելու և մեռածները թաղելու համար բաւականաչափ քահանայ չգտնուելուն Տիագոսներու ներկայութիւնը անհրաժեշտ է» :

Խնդիրը այսքան ձգձգումներու ենթարկուած ըլլալով մէկտեղ, անոնք զերծ մնացին զինուորադրուելէ, քանի որ անուննին տրուած էր Շեօպէին և յանձնարարուած, որ հետապնդումի չենթարկուին և փախըստական չը նկատուին :

Ատիկա պատճառ մը չէր սակայն, որ պարբերա-

կան մտավախութիւններ չունենային անոնք: Գիւղե-
րու մէջ ազդեցիկ թուրք Պեյեր և Ալլաներ հաշտ աչ-
քով չէին նայեր անոնց վրայ. կ'ուզէին զանոնք գիւ-
ղէն հեռացած տեսնել, որպէսզի կարողանան անար-
գել տիրանալ անոնց հօրենական ստացուած քներուն,
հողերը ազատօրէն վտրեն, ցանեն ու հնձեն: Իրենց
հետապնդած նպատակին հասնելու համար չէին դադ-

Մինրան Կօճարեան (Խարբերդ)

րեր սուտ ու սխալ տեղեկութիւններ տալէ զին. իշ-
խանութեան: Անշուշտ այդ կարգի թշնամանքի մը
արդիւնքն էր, որ առիթ տուած էր Գօլ-Օրտուի հրամա-
նատարին հետեւեալ պաշտօնագիրը գրելու մեզի.
«... էլ-Ազիզի Դատեմ զիւղին համար տրուած և
Քիւնեհներուն գէմ Տիագօս ըլլալնին նշանակուած
չորս անձերէն կիրակոսի որդի Պօղոսին երկրագործու-
թիւնով, Յակօբի որդի Թադոսին բանուորութեամբ և
Գրիգորի որդի Պետրոսին ալ Վիլայէթի Տէվրիշ թաղին
մէջ Տավուլնուքիւնով զբաղելնին լուր տրուած է...»

այն կարգի անձերուն միջեւ իսկ Տավուլնութիւն ընելը
բոլորովին անպատշաճ է: Կ'երեւի պաշտօնատեղինիդ
խաբուած է այս մասին, մանրամասն քննութիւն կա-
տարելով արդիւնքը հաղորդեցէք մեզ»: Թաղի Հիյէթը
Իխթիյարիէին դիմեցինք ու անկէ ստացուած պատաս-
խանը, թէ Գրիգորի որդի Պետրոսը ասկէ առաջ երբեմն
հօրը հետ այդ արհեստով կ'զբաղէր թէեւ, բայց Տիա-

Յովհ. Տ. Տահաշեան (Հողէ)

գօս նշանակուելէն յետոյ տանը մէջ մանուսագործու-
թեամբ կը պարապի, նոյնութեամբ հաղորդեցինք Գօլ-
Օրտուին մեր բացատրական գրոյն հետ մէկտեղ:

Այսքան բարդութիւններու տեղի տուող այս խըն-
դիրը վերջապէս իր լուծումը գտաւ 'ի նպաստ մեզի
եկօպէ բեխիի հետեւեալ պաշտօնազրով և 62ի տեղ
25ի ընդունելութեամբ:

«25 Տիագօսներու պաշտօնը հաստատուած ըլ-
լալով, կը յանձնարարենք, որ մաս առ մաս եկօ-

պէն զրկէք զանոնք երկերկու օրինակ լուսանկար-
ներով, որոնցմէ մէկը իրենց տրուելիք վեպիքաներուն,
միւսն ալ ճեպարի տոմարին մէջ իրենց անուան դէմ
պիտի փակցուի, մէկ ակնարկով ճախսերը կարենալ
ճշդելու համար»:

Գօլ-Օրտուի հրամանատարութենէն ալ հետեւեալ
կերպով ծանուցուեցաւ մեզի «... Ձեր կողմէ ներկա-
յացուած ցուցակին մէջ անունները նշանակուած Տիա-
գօսներուն մէկ մասին գործօն ծառայութեան ենթա-
կայ եղողներէն առնուած ըլլալը տեսանք թէեւ, բայց
երկար ատենէ ի վեր ձգձգուած այս խնդրոյն առժամ-
եայ լուծում մը տուած ըլլալու համար և ՚ի վերջոյ
գտնուած պարագային, անոնց տեղ պահեստի դասա-
կարգէն նշանակուելու պայմանաւ, յիշեալներուն յե-
տաձգումը յանձնարարուած է առ որ անկ է: Նախոր-
դիս Վէհպի Պէյի ժամանակ յետաձգուածներուն (56-
ները կ'ակնարկէ) մասին կարգ մը զրոյցներ հասած են
ականջս, նախապէս սեւիկ եղածներէն և կամ այս ան-
գամ ցանկէն դուրս մնացած ըլլալուն պատճառաւ
սեւիկի ենթակայ գործօն ծառայութեան տարիքին մէջ
գտնուողներուն կողմէ ո'ւրէ գանգատ կամ բողոք տե-
ղի ունեցած պարագային՝ ներկայիս յետաձգուածներն
ալ սեւիկի պիտի ենթարկուին: Այս պարագան հասկը-
ցուցէք Ձեր ժողովուրդին»:

Բարեբախտաբար ոչ մէկը պատահեցաւ և ոչ ալ
միւսը. միայն ճեպարէն յաճախ զիտողութիւն տեղի
կ'ունենար և մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրուէր, ա-
ռանց համազգեստի հոս ու հոն երեւցող և անձնական
գործով զբաղողներուն վրայ. ատոնց ամենուն հարկ
եղած պատասխանը կուտայինք, սակայն եղաւ օր մը,
որ այլեւս անկարելի եղաւ առաջքը առնուլ:

Թուրք տարրին մէկ մասին կողմէ տեղի ունեցած
յաջորդական բողոքներուն վրայ Տիգրանակերտէն

զինուորական քննիչ մարմին մը եկած էր, խնդիրը քննելու համար: Ճիշտ այդ օրերուն մէկ քանիներ շուկան պտտած ատեննին ձերբակալուելով ճեօպէ կը տարուին, անմիջապէս իրենց միւրեքքեպարին ղըրկուելու համար «յօրինակ այլոց», ինչպէս զրած էր քննիչ մարմինը ճեօպէին ուղղեալ իր պաշտօնագրին մէջ: Այդ առթիւ մեր կատարած բոլոր դիմումները, էնգարէ և Տիգրանակերտ, անզօր մնացին, որով տասը Տիագօսներ իրենց փրկագիները վճարելու ստիպողականութեան տակ գտնուեցան:

Օրեր եղան, որ չորս հինգ անգամներ Գօլ-Օրսուէն ճեօպէ գացինք ու եկանք սեվգիեաքէն Տիագօս ազատելու համար: Անգամ մը Ակնայ երկու Տիագօսները Մալաթիոյ ճանապարհէն (քէօմիւր խանէն) վերագարձնել յաջողեցանք, ուրիշ անգամ մը Երզնիկի Տիագօսը Տիգրանակերտի ճանապարհէն ետ բերել տրւելինք (*):

(*) Ծանօթ. Այդ առթիւ 11րդ Գօլ Օրտուի հրամանատարութեան հրամանը հետեւեալն է.

«Էլ-Ազիզ շէօպէ տիեասէթինէ 316 թէվէլիւտլի Իքի տիագօս վարտըրքի պուշլար սէվգ օլունաճագլար տըրեալընըզ մէրխասաճալըզճա եէրլէրինէ տիկէրլէրի ինթիխասպ օլունճաեա գատար թա'պիի պուտա ուղուն միւտտէթ տէկիլտիր, պուշլարըն մէրխասա էֆէնտիյէ թէսլիմլէրի վէ եինէ մուճաիլհէյտէն արանըլմագ իւղրէ մուվագգաթէն պըրագըլմալարը միւթէվսատըր:

11րդ Գօլ-Օրտու հիյեթ ըէիսի

20-8-38

Միրալայ
Պէհաւտաի

Սէվգըեաթ զապըթլըկընա էրթմնիկ գարեէսինտէն Էօքիւզ Յըլը Ովակիմին սէվգըեաթտան կէրի ալտըրըլմաը վէ էշ պու էվագըն թարաֆըմա իեատէսի:

20-8-38

Շէօպէ ըէիսի
Նուրէտաի

Քննիչ մարմնոյ կողմէ տեղի ունեցած քննութեան ընթացքին, այս բոլոր պարագաները մանրամասնօրէն խնդրոյ առարկայ եղած և իբր արդիւնք շեօպէ բեխիկ պաշտօնանկ եղած և հրամանատարն ալ կախակայուած է ց'նոր տնօրէնութիւն:

Ահաւասիկ համառօտ մէկ ուրուագիծը Տիագօսուրեան բազմակնճիռ խնդրոյն, որուն հետեւանքով 62 երիտասարդներ երկու տարի և 25 ալ երեք տարիներ զերծ մնացին զինուորական ծառայութենէ և կամ տարեկան երեք հարիւր ոսկի թղթադրամ փրկագին վճարելէ:

1928 Յուլիս 18

Ս. Բալօ

Տիարպէքիրէ կիտէն սէվգ մէմուրը
ժանտարմալարա.

Պու. կիւնքի գաֆլէտէ Օսմանիյէ ամէլէ թապուրընա սէվգ օլունան էթմնիկ գարիէսինտէն 2058 նամէրօլու էօքիւզ Օղլըլարընտան Սէրգիս Օղլը Օվակիմին գաֆլէտէն թէէիսիրի էմր պուհուրուլտըղընտան համիլի վերագանա թէսլիմէն իրատէսի վէ քիսնիէսինէ կիրույէ իտարէ իտիլտիկինէ տաիր շէր' վերիլէրէք իլմուխապէրտէն պիր նէֆէրին թէնգիլ իտիլմէսի լիւզում տըր.

Էլագիզ սէվգընաթ ինզիպաթ
զապըթը միւլագիմի էվէլ
Էօմէր Սէլիմ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՃԷՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

1916 տարուայ Հոկտեմբերի սկիզբները, երբ գեռնոր վերագարձեր էինք, Հալէպէն, ուր գացած էի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հրամանով և Գրգ բանակի ընդհանուր հրամանատար Ճէմալ Փաշայի արտօնութեամբ, Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռոյն սպասներն ու անօթները Երուսաղէմ փոխադրելու պաշտօնով, Ճէմալ Փաշայէն ստիպողական հեռագիր մը եկաւ Կաթողիկոսին: Կը հրամայուէր.

«Սիզէ ֆէվքէլատէ մէօթէմէտ պիր զաթըն սէրիլէն թարաֆըմա իղամը»:

Ս. Կաթողիկոսը յանձնարարեց ինձ, անմիջապէս պատրաստուիլ, յաջորդ օրն իսկ մեկնելու Դամասկոս, ուր կը գտնուէր Ճէմալ այդ օրերուն:

Օրը ուրբաթ ըլլալուն, թէեւ կառավարական պաշտօնատունները գոց էին, բայց Ճէմալի հեռագրական կարուկ հրամանը բաւական եղաւ, որ կառավարիչ Միտհատ և փօլիս միւսիւրի Ճէլալ Պէյերը, առանց նկատի առնելու ուրբաթի դադարը՝ փութան կառավարչատուն՝ պատրաստելու համար ինձի տրուելիք սիեահաթ վերագասիւն:

Այդ շրջանին մէջ, հասարակ ճամբորդներու համար, երկաթուղիի գնացքը շաբաթական երկու ան-

գամ կը մեկնէր Երուսաղէմէն Դամասկոս, միւս օրերը յատկացուած էին միայն զինուորական փոխադրութիւններու:

Չնայած այդ արգելքին, զինուորական գնացքով ճամբորդելու արտօնութիւնն ալ տրուեցաւ ինձ Մենգիլ-միւֆեքթիւի կողմէ: Երեք օրուայ տաղակացուցիչ ճամբորդութենէ մը ետք հասայ Դամասկոս և իջեւանեցայ Վիքորիա Օթելը, որովհետեւ Առաջնորդարանը լեցուած էր հայ տարագիրներու ստուար թիւով մը:

Յաջորդ առաւօտ ժամը Տին Գարարկեան գացի՝ Փաշային ներկայանալու և յանձնելու Ս. Կաթողիկոսին պաշտօնագիրը, որով կը խնդրէր ձէմալէն՝ իր խոստման համաձայն, նիւթական օժանդակութիւն մը ընել Ս. Յակոբայ վանուց՝ թեթեւցնելու համար անոր ծախուց բեռը: Այդ օրերուն մէջ մեծ համեմատութիւններ առնել սկսած էր այդ բեռը՝ Սալթի, Քերեֆի, Մաանի և Ամմանի կողմերէն դէպի վանք ապաստանող չքաւոր տարագիրներուն հաց և կերակուր տրուելուն հետեւանքով:

Փաշան Գարարկեանը չէր: Հարկադրուեցայ սպասել: Ժամերը իրարու կը յաջորդէին և Փաշան դեռ կ'ուշանար: Ճարահատ որոշեցի Օթել վերադառնալ, կէս օրէ ետքը վերստին երթալու համար:

Հազիւ սակայն Գարարկեանէն ելած ու մէկ քանի քայլ յառաջացած էի, երբ հեռուէն ինքնաշարժի մը սուրալը տեսայ: Խորհելով որ Փաշան կրնայ ըլլալ, ճամբուն եզերքը դիրք բռնեցի, բարեւելու համար զինքը:

Ենթադրութեանս մէջ սխալած չէի: Փաշան զիս տեսնելուն՝ ձեռքի նշանով մը հրամայեց Գարարկեան վերադառնալ: Հրամանը կատարեցի և սպասման սրահին մէջ սպասեցի թիկնապահ Նուսրէթ Պէյի հրաւերին:

Բարեբախտաբար հրաւերը չուշացաւ : Քառորդ ժամ վերջը նուարէթ Պէյ զիս առաջնորդեց Փաշային առանձնասենեակը , ուր թաւշապատ թիկնաթուռի մը վրայ բազմած էր Սուրիոյ միահեծան տէրն ու հրամայողը , այնպիսի դաժան երեւոյթով , որ սարսափ կ'ազդէր տեսնողին :

Դողդղալով մօտեցայ իրեն ու ներկայացուցի Ս . Կաթողիկոսին գրութիւնը : Հազիւ թէ աւարտեց ընթերցումը , փոթորիկ մըն էր պայթեցաւ սենեակին մէջ : Ձեռքի թուղթը նետելով՝ սկսաւ գոռալ . — «Պուսէնին Կաթողիկոսըն չըլտրմբումը նե . . . եհմիւ» :

Ընթերցողները կրնան երեւակայել այդ պահուն իմ անցուցած տագնապս , երբ այդ բառերը դուրս կը ժայթքէին այնպիսի մէկու մը բերնէն , որուն շրթներու շարժումէն կախուած էր բիւրաւորներու կեանքը :

Շատ դժուարութեամբ կարողացայ մեղմել իր բարկութիւնը և հասկնալ անոր դրդապատճառը :

— «Ցա՛րդ ինչ որ ըրած եմ ոչ թէ իբր ծովային նախարար և բանակի հրամանատար ձէմալ Փաշա ըրած եմ , այլ Կաթողիկոսին անձնական բարեկամ ձէմալի հանգամանքով ըրած եմ : Կը ցաւիմ , որ Կաթողիկոսը առանց ըմբռնելու այս պարագան՝ իմ անունս յիշած է Արդարութեան Գործոց Նախարարին ուղղեալ իր գրութեան մէջ , զոր նախարարը նոյնութեամբ ինձ զրկած է :

Այս ըսելով՝ ինձի երկարեց Կաթողիկոսին թագրիւրը , որուն մէջ Ան՝ կը գանգատէր , թէ Պօլսէն զըրկուած մասնաւոր հիյէթի մը կողմէ Սուրիոյ և Անդր-Յորդանանի գանազան գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ գտնուած տարագիր հայերը բռնի կ'իսլամացուին , այնպէս որ անկարելի կը դառնայ Կայս . իրատէով իրեն յանձնուած Կաթողիկոս-Պատրիարքական պաշտօնին լրիւ գործադրութիւնը : Քաղ . Ժողովի անդամակ-

ցելու համար նշանակուած անձերուն Սիեանաք վերագաւր չեն տար տեղան իշխանութիւնները առարկելով, թէ անոնք ինքրսա ըրած են, հետեւաբար չեն կրնար այդպիսի պաշտօնի մը կոչուիլ ևն.:

Ս. կաթողիկոսը յիշած էր նաեւ Ճէմալի խոստումները՝ նիւթական ու բարոյական օժանդակութեան մասին: Եւ այս պարագան էր արդէն Ճէմալը կատուցընողը:

Փաշան հարցուց ինծի, թէ իրօք այդպիսի մարմին մը գոյութիւն ունի՞ այն կողմերը, թէ՛ որոնք են բունի իսլամացուածները, թէ կրնա՞մ անոնցմէ մէկ քանիին անուէնները տալ իրեն, որ հարկ եղած քըննութիւնը կատարել տալէ վերջ՝ խստիւ պատժէ միւրեւանսրները:

Ես բոլորովին անգիտակ ձեւացայ և զգուշացայ ո՛րեւէ անուն տալէ, ենթականերուն կացութիւնը աւելի չը ծանրացնելու և նոր փորձութիւններու չենթարկելու համար զանոնք, որովհետեւ լսած էինք, որ այդ մասին գանգատողները իրենց ընտանիքներէն անջատելով դէպի Տեր-եղ-Ջօր ղրկելու սպառնալիքը եղած էր. իսկ այդ անունը բաւական էր ամենախիզախն անգամ շշմեցնելու:

Փաշան իր խօսքերուն մէջ այս անգամ մեղմ շեշտ մը դնելով ըսաւ.

— Օղլում, շիմտիյէ գատար նէ՞ իտէպիլտինիզ պու էհալիյէ:

— Ինչ որ ըրինք Ձեր վսեմութեան շնորհիւն էր Փաշաս, պատասխանեցի:

Եւ ասիկա բացարձակ իրականութիւնն էր, որովհետեւ առանց իր գիտութեան ու կամքին տերեւ իսկ չէր կրնար շարժիլ իր մանրրգային մէջ:

Փաշան շարունակելով իր խօսքը ըսաւ.

— Պէն մէսէլէյէ Ֆիլանսօֆիգրման պագարըմ.

պըրագըն շու սէֆիլ էհալինին եագասընը հարպըն նէ-
թիճէսինէ գատար քէնտիսինի եաշաթտըրմագ իչուն
խսթէր իսլամ օլսուն, իսթէր եահուտի օլսուն, իսթէր
կեամբուր օլսուն, իսթէր մայմուն օլսուն, հաթթա է-
շէք շէքլինէ կիրսին, եէթէրքի քէնտիսինի եաշաթ-
տըրսըն, աննատըն մը, կիթ կաթողիկոսընա պէօյլէ
սէօյլէ:

Եւ թելադրեց, որ կաթողիկոսը Արդարութեան
Գործոց Նախարարին ուղղեալ նոր դրութեամբ մը նա-
խորդին սխալ տեղեկատուութեան վրայ հիմնուած ըլ-
լալը յայտնէ:

Առանց ո՛րեւէ բան ըսելու հարկ եղած հրաժեշտի
յարգանքը մատուցանելով՝ դուրս ելայ այդ որջէն ու
ազատ շունչ մը առի: Հազար անգամ անիծեցի այն
սեւ բախտը, որ զիս դէմ առ դէմ բերաւ այդ մար-
դուն հետ:

Երկու օր վերջը մեկնող առաջին գնացքով վե-
րադարձայ Երուսաղէմ և հաղորդեցի առաքելութեանս
արդիւնքը Ս. Կաթողիկոսին:

Շատ վերջերը միայն իմացանք որ ծէմալ Փաշա
այդ միջոցը ի գործ դրած է Պօլսէն եկած Չարդի խիստ
հրամաններուն հակադդելու համար, առարկելով որ իր
մանքրգաեիկ մէջ գտնուողները գրեթէ ամէնքն ալ
խալամական կրօնը ընդունած են, ու ինքը չի կրնար
հակառակ Մարգարէի կամքին, իսլամի Չարդարար
հանդիսանալ:

Այս տողերը գրելով նպատակ չունինք երբեք ծէ-
մալը հայասեր մը ցոյց տալու: Ընդհակառակը իր մա-
սին կազմած գաղափարս է, թէ անիկա ալ իր ընկեր-
ներուն՝ Թալէաթի և Էնվէրի չափ պատասխանատու
է հայկական տեղահանութեան ու Չարդերուն: 1919ին
Աղէքսանդրիոյ մէջ «Էփօքա» թերթի թղթակցին հետ

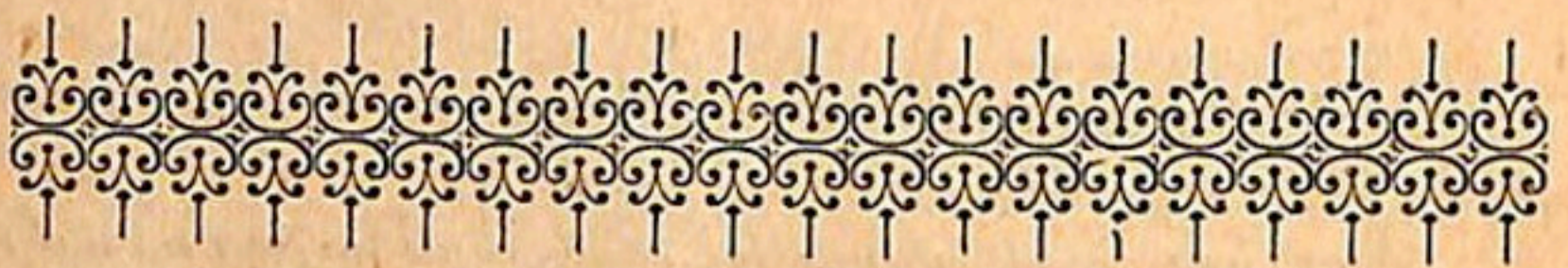
ունեցած խօսակցութեանս ընթացքին անվերապահ-
օրէն յայտնած եմ:

Յարգելի թղթակիցը իմ խօսքերս նոյնութեամբ
հրատարակած էր «Էփօսա»ի մէջ, ուրկէ թարգմանա-
բար հրատարակած էր «Արեւ» նոյն ատենի իր թիւերէն
մէկուն մէջ:

1925 Հոկտեմբեր 29

Ս. Բալթ

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Կարդացի «Հայրենիք»-ի 4113 թիւին մէջ «ԱՅՑ ՄԸ ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ» վերնագրով և Ա. ստորագրութեամբ Երուսաղէմէն գրուած նամակ մը :

Այդ նամակին մէջ, Կարկուռեան ընդարձակ հողամասէն կտորի մը և Պատրիարքարանի հանդիպակաց պարտէզին ձէմալ Փաշայի կողմէ բռնագրաւման մասին քանի մը անճշտութիւններ կային, զորս, իբրեւ իրազեկ, կուզեմ ուղղել թիւրամացութիւններու տեղի չը թողելու համար :

Ճիշտ է, որ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին ճշդ բանակի հրամանատար ձէմալ Փաշա վանքապատկան այդ հողամասէն կարեւոր մաս մը գրաւելով հասարակաց պարտէզի վերածելու գաղափարը կունենայ և իր այդ մտադրութիւնը կը յայտնէ նոյն ատենուայ վարչական մարմնոյ, որուն գլուխը կը գտնուէր Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանի Լիազօր-Պատուիրակ Օրմանեան Եպիսկոպոս :

Ձէմալ իր բռնագրաւման օրինական ձեւ մը տալու համար կ'ուզէ, որ Վանքի վարչութիւնը այդ կըտորը կառավարութեան անունին փոխանցէ իբր նըւէր, որուն փոխարէն ինքն իր կարգին վանքին իննսուն հազար ֆիլօ ցորեն տալ կը խոստանայ :

Վարչութիւն և Պատուիրակ ապագայի ծանր պա-

տասխանատուութենէն զերծ մնալու կանխազգուշու-
թեամբ կը յայտնեն, թէ իրենք վանքին միւթեվիլի
չըլլալով՝ իրաւասու չեն այդպիսի գործողութիւն մը
կատարելու :

Ճէմալ դիւրութեամբ տեղի տուողներէն չէր սա-
կայն : Ան՝ մահիւմեի շէրիյի գլխաւոր պաշտօնէին մի-
ջոցաւ այնպիսի թուղթ մը պատրաստել կուտայ, ո-
րուն զօրութեամբ Օրմանեան, իբրեւ փոխ-միւթեվիլի
կը կարողանայ պաշտօնապէս կառավարութեան փո-
խանցել գրաւել ուզուած հողամասը : Եւ ատիկա տե-
ղի կ'ունենայ անշուշտ վանքի վարչական մարմնոյն
հաւանութեամբ, առանց որոյ Օրմանեան ո՛րեւէ քայլ
չէր կրնար առնել :

Անոր համար է, որ Պաղեստինի ներկայ կառավա-
րութիւնը տէր դարձած է այդ հողամասին, և դժուար
թէ յօժարի ազգին վերադարձնել զայն, նոյնիսկ, եթէ
Լոնտոնի մէջ ի նպատակ վանքին վճուրի դատը :

Պատրիարքարանի հանդիպակաց պարտէզի գրաւ-
ման խնդրոյն մէջ ալ վարչական մարմնոյ և Օրման-
եանի կողմէ ճէմալի բռնագրաւման հաւանիլ չուղե-
լու չափ կորովի ընթացք մը վերագրուիլը իրակա-
նութեան կը հակասէ գլխովին :

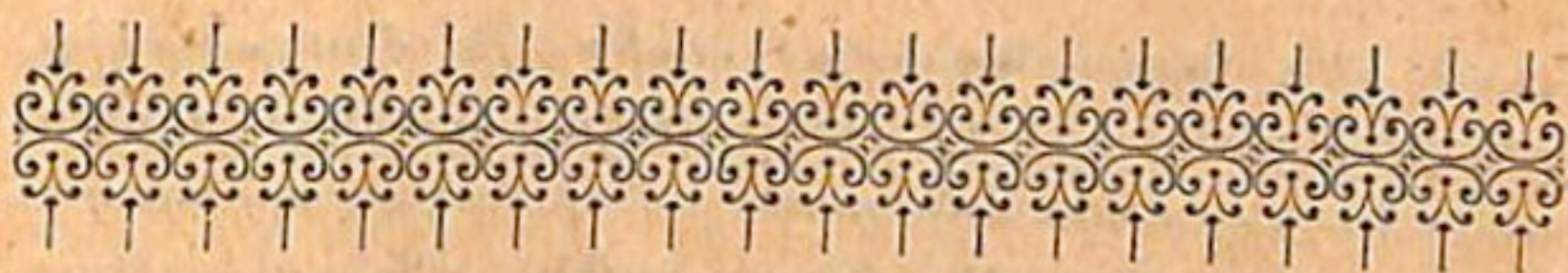
1916ի Յուլիսին Իթթիհասի կառավարութեան քը-
մահաճ մէկ որոշումովը, երբ Ազգ. Սահմանադրու-
թիւնը ջնջուեցաւ և Պօլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրի-
արքութիւնները կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միա-
ցուելով եռագլխեան այդ պաշտօնը յաճնուեցաւ Սա-
հակ կաթողիկոսին, իրերու բնական բերմամբ Օրման-
եանի պատուիրակութեան պաշտօնը վերջ գտաւ : Եւ
այն օրէն սկսեալ Օրմանեան վանքին մէջ մնաց իբր
հիւր և ինքզինքը նուիրեց իր գրական աշխատութիւն-
ներուն ամբողջացումին՝ մինչեւ Հոգեւոր Պետերու
հետ Դամասկոս փոխադրութեան օրը :

Երուսաղէմի գրաւումէն — 1917 Դեկտ. 9 — մօտաւորապէս երկու ամիս առաջ, Ճէմալ այդ պարտէզը կը պահանջէ Կաթողիկոսէն: Այդ մասին Կաթողիկոսին բոլոր առարկութիւնները և վանքը՝ իր դարաւոր սեփականութենէն չի զրկելու խնդրանքը անգորկ'ըլլան Ճէմալը շեղեցնելու իր մտադրութենէն:

Եթէ յիշողութիւնս ինծի դէմ չի դաւեր, Ճէմալ այն անգամ ալ իր բռնադրաւումը օրինականացնելու համար, պատճէն մը կը զրկէ Կաթողիկոսին, որ մաքուրի առնել տալէ և ստորագրելէ վերջ՝ իրեն յանձնըւի: Անոր մէջ ի մէջ այլոց գրուած էր, թէ այդ պարտէզը վանքի սեփականութիւնը չէ, թէ՛ վանքը Թիզուլի տիրացած է տարիներէ ի վեր եւն: Եւ այս ուղղութեամբ ալ յայտարարութիւն եղաւ տեղական պաշտօնաթերթին (Գուսար շերիֆ) մէջ, որ այդ հողին ժառանգորդները, եթէ կան, երեւան ելլեն և մուխամփններու կողմէ գնահատուած գինը 800 ոսկին Պելիսիյի գրամարկդէն գանձեն:

Ութը տարիներու միջոց մը կը բաժնէ զիս այդ դէպքէն, որով չեմ կրնար յիշել, թէ քաղաքապետարանի ազդեցիկ անդամներէն Սիոնցի Արիֆ Փաշայի միջոցաւ Կաթողիկոսին ներկայացուած այդ պատճէնը յանձնուեցա՞ւ Ճէմալի թէ ոչ: Միայն այնքանը գիտեմ որ քաղաքին գրաւումովը վանքը սեփականատէր մնաց այդ պարտէզին:

Այս խնդիրներու մանրամասնութեանց աւելի տեղեակ ըլլալու են Ս. Յակոբայ վանուց եռանդուն և կորովի Լուսարարապետը Մեսրոպ Եպս. Նշանեան և Տիար Սողոմոն Գրիգորեան, որոնց առաջինը նոյն թրւականին կառավարութեան և Պատրիարքարանի միջեւ յարաբերութեան միջնորդ էր, իսկ երկրորդը թուրքերէնի քարտուղար:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԵԴՈՒՄՆԵՐ

Հանգուցեալ Օրմանեան Արքեպիսկոպոսին «Ազգապատում»ի Գ. հատորին պատմական արժէքը գնահատել կամ քննադատել պատմադէտներու թողլով՝ պէտք կ'ըզգամ իմ գիտցածներէս մէկ քանի փաստական ճշգումներ ընել միայն :

Օրմանեան ժամանակակից դէպքերն ու դէմքերը գրի առած ատեն, մասնաւորաբար Սաղիմական և Կիլիկեան խնդիրներու մէջ, անաջատու անկաշկանդ չէ եղած, այլ անթողատրելի չափազանցութիւններ ըրած է, թէ՛ գնահատումներուն և թէ՛ քննադատութիւններուն մէջ :

Հոն՝ ուր դէպքերը վերլուծել պէտք է, զանց ըրած է, ինչպէս տեղ մը կ'ընէ ինք, իսկ տեղ տեղ ալ աննշան պարագաներն անգամ կը յիշէ և անտեղի քննադատութիւններ կ'ընէ : Օրինակ .—

1. — Սապայեանի Լուսարարապետական ընտրութիւնը Մաքսուտեանի կողմէ փոխարինութիւն կը նշկատէ՝ իրեն ընծայուած պաշտպանութեան համար և ատով կ'ուզէ ժխտել Սապայեանի այդ պաշտօնին պահանջած յարմարութիւնը ունենալը : Մինչդեռ Սապայեան, Ս. Յակոբայ Միաբանութեան նոյն ատենուայ ամենակարող դէմքերէն մէկն էր և բացարձակ արժանաւորութեամբ տիրացած էր այդ պաշտօնին : Սապա-

յեան դեռ սարկաւազ եղած ատեն, իր միաբանակիցներէն պատուուած էր «Նպխսկոպոսապատիւ» տիտղոսով: Ես ինքս անձամբ լսած եմ հիներէն, որ Խապայեան «աբեղաբաղ»էն անցած ատեն, «Գաբրիէլ Սարկաւազը» կուգայ ըսելով, տարեց վարդապետներն անգամ իրենց «խուցեր»ը կը քաշուին եղեր:

2.— Օրմանեան Խրիմեանի ընտրութեան յաջողութիւնը, իր հնարամտութեան և հեռատեսութեան կը վերագրէ: Սակայն, ան՝ չ'անդրադառնար Թիֆլիզի Առաջնորդարանին մէջ տաճկահայ պատգամաւորներու դռնփակ խորհրդակցութեան, որու ատեն Օրմանեան տակաւին հասած չէր, թէեւ անպատճառ իմացած ըլլալու էր, որ յիշեալ ժողովին մէջ կարծիքներու համաձայնութեամբ փափաքուած երեք ընտրելիներու վրայ — Խրիմեան, Իզմիրլեան և Խապայեան — առաւելագոյն քուէն ստացած էր ընդհանուր ազգին ՀԱՅՐԻԿը:

Ըստ իրազեկներու, էջմիածնի մէջ կը քուտ մրցակցութիւնը աւելի բուռն կ'ըլլայ: Օրմանեան ամենէն վերջը կը հասնի և Պատրիարքի միջնորդութեամբ ըստացած պատուանշանը կասկածելի կ'ընէ զինքը, իբրեւ Աշրգեանի թեկնածութիւնը պաշտպանող:

Ընտրութենէ առաջ, պատգամաւորները երկուքի կը բաժնուին, «Մշակ»ականք կամ Սեդրակեանք և «Արձագանք-Նոր Դար»ականք կամ Խրիմեանականք: Անընդհատ ժողովներ կը գումարեն համաձայնութեան եզր մը գտնելու: 'Ի վերջոյ կ'որոշուի, Խապայեանի նախագահութեամբ, երկու կողմէն նշանակուած պատգամաւորներու յանձնաժողովի յանձնել երկանուն ընտրելիները որոշելու գործը:

Վեհաբանի յարկաբաժնին մէջ, որ Խապայեանի յատկացուած էր, յանձնաժողովը երկար վիճարանութիւններէ յետոյ, Խրիմեան և Իզմիրլեան երկանուն

ցանկը կը կազմէ, պայմանաւ որ երկուքն ալ հաւասար կամ նուազագոյն տարբերութեամբ ընտրուին, որպէսզի Ազգրնսիրի և Յարրնսիրի խնդիր չըլլայ: Որոշումը կ'արձանագրուի և կ'ստորագրեն Խապայեան, Յովհաննէս Կիւլպէնկեան, Գարեգին Փափագեան, Գըրիգոր Արծրունի և Համբարձում Առաքելեան:

3.— Օրմանեան՝ Խապայեանի Կաթողիկոս օժման օրը (1903 Ապրիլ 20) «Թլան ազարակի ազատութեան աւետաւոր հեռագրի» յիշատակութիւնը կ'ընէ, իբրեւ իր կողմէ ձեռք բերուած յաջողութիւն մը, մինչդեռ անկէ վերջ է, որ այդ խնդիրը նոր փուլի մէջ կը մտնէ, զբաղեցնելով Կաթողիկոս ու Կաթողիկոսարան և հազիւ իր վերջնական լուծումը կը գտնէ 1906ին, այսինքն, աւետաւոր հեռագրի թուականէն երեք տարիներ յետոյ: Պատրիարքարանը թերթերու հրատարակութեան վրայ, Խապայեանի կը հարցնէ. «Ստո՞յգ է, թերթերու հրատարակութիւնը, որ Թլան ազարակը վանքի աղքատ կրօնաւորներու իբր ապրուստի միջոց թողուած է»:

4.— Խապայեանի Պօլիս ուղեւորութիւնը Կաթողիկոսական ընտրութեան վաղորդայնին յայտնուած փափաք մըն էր: Այդ ուղեւորութիւնը, Օրմանեանի կողմէ զանազան նկատումներով ապագայի թողուած էր, բայց Խապայեանի անհատական դիմումներուն հետեւանքով յաջողութիւն գտաւ: Ատկէ սրտնեղած՝ Օրմանեան, «Կիլիկիայէն աւելի Երուսաղէմի և 'ի պաշտպանութիւն Մաքսուտեանի» եղած ըլլալը ցոյց կուտայ և այդ առթիւ բառախաղ մըն ալ կը շինէ, «Սիոն էր, Սիսն եկաւ, Սիոն մըն ալ Սիսն եղաւ»:

Օրմանեան կը յիշէ նաեւ Կիլիկիոյ վերաբերեալ գործերուն, շքանշանի, ամսականի, Սսոյ վանքին նորոգութեան և պետական վարժարաններու մէջ Կիլիկիցի տասներկու տղաքներու ընդունելութեան խնդիր-

ներուն համար օժանդակած ըլլալը, մինչդեռ, իրականութիւնը բոլորովին հակառակը կը հաստատէ: Այդ խնդիրներու յաջողութիւնը, Խապայեանի անհատական գիմումներուն և հետապնդման արդիւնքը եղած է, և Օրմանեան ամենագոյզն բաժին մը անգամ ունեցած է: Ընդհակառակը, Կիլիկիոյ զանազան կեդրոններու մէջ, ազդային ու պետական շրջանակներէ զնահատտուած անձերուն շքանշաններով պատուուելու համար Խապայեանի կողմէ մատուցուած անուանացանկը անհետեւանք մնացած է, Օրմանեանի բարեկամ Ռոպէր Եազըճեանի միջոցաւ և ատիկա պատճառ եղած է, որ վիճակայիններէն շատերը վշտանան իրենց Կաթողիկոսէն:

Խապայեանի, առաջին անգամ Սուլթանին ներկայանալուն առթիւ, երբ արարողապետ Իպրահիմ Փաշա, Օսմանիյի պատուանշանին մեծ ժապաւէնը կ'անցընէ Խապայեանի վզէն, Օրմանեան կ'ըսէ «ինձի ալ չկա՞յ»:

«Կուրծ քերնուդ վրայ, նոր նշանի տեղ չէ մնացած» կը պատասխանէ փաշան քմծիծաղով մը:

5.— Մուշեղ Սերոբեանի եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մէջ ալ «Ղեւոնդեան խնդիր» տեսնել կ'ուզէ Օրմանեան և Պոլսական վարդապետներու եպիսկոպոսացման համար էջմիածին երթը ձախողեցնելու միտում կը վերագրէ Խապայեանի: Մինչդեռ Խըրիմեանի և Խապայեանի սիրալիր յարաբերութիւնը արար աշխարհ գիտէր:

6.— Կրկին Աթոռներու յարաբերական խնդիրներու մասին գրած ատեն, Օրմանեան՝ Խապայեանի նամակներէն, իրեն տեսակէտին փաստ ծառայող մասերը արտադրած է, հակառակներուն վրայէն լռութեամբ անցնելով: Մինչդեռ երկուստեք փոխանակուած գրութիւնները, ժամանակին, Թիֆլիզի «Մշակ»ին մէջ հը-

հրատարակուած են Մի-Նա (Մի.ք. Նաթանեան) ծածկանունով: Դժբախտաբար, տրամադրութեանս տակ չունիմ, թերթի նոյն թիւերը որպէսզի կարենամ մէջբերումներ ընել:

7.— Խրիմեանի կողմէ Խապայեանի ուղղեալ 1907 Ս.պրիլ 26 թուակիր Հայրապետական օրհնագրէն «սնափառ և ոչ էական խնդրոց» չը հետեւելու թելադրանքը և «պայքար մղել միայն ընդդէմ վաստաբեր խոչընդոտաց» խրատը մէջ բերած ատեն, Օրմանեան, զանց կ'ընէ «երկոքին Պատրիարքունք ոչ կարեն նսեմացնել Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին դիրքը» նախագասութիւնը, որ ուղղակի իրեն դէմ կը դառնայ:

8.— Օրմանեան կը յիշէ, 1907ին Մ. Գաղազեանի ստորագրութեամբ «Բիւզանդիոն»ի մէջ հրատարակուած քառամեայ տեղեկագիրը և «բարեմարդիկ» ըլլալու զգացման կը վերագրէ զայն, առանց յիշելու նոյն տարուան մէջ Հրանտ Վրդպ.ի (այժմ Եղիշէ Արքեպս. Կարօեան) ստորագրութեամբ լիակատար տեղեկութիւնը: Օրմանեան բոլորովին անյիշատակ կը թութու նաեւ Կաթողիկոսարանի տարեկան հաշիւներու հրատարակութիւնը «Բիւզանդիոն»ի մէջ բացատրական ծանօթութիւններով:

9.— Երուսաղէմի գանձատուէնէն 10,000 ոսկի արժողութեամբ գրչագիր Աւետարան մը հետը Կիլիկիա տարած ըլլալու ամբաստանութիւնը հրապարակ կը գրուի մի ոմն ՎԱՆԱՍԷՐի կողմէ, որուն դէմ Խապայեան կը բողոքէ, թէ՛ Երուսաղէմ և թէ՛ Պօլիս, պահանջելով, որ պաշտօնապէս հերքուի այդ չարահնար լուրը: Օրմանեան կը գրէ, «իբր թէ Երուսաղէմի թանգարանը Պօլիս գտնուէր և Օրմանեանի տրամադրութեան տակ ըլլար, որ կարենար ստուգել, թէ՛ հատորը տեղն է թէ՛ ոչ»:

Այդ տողերը գրի առած ատեն Օրմանեան Երուսաղէմ կը գտնուէր և գիտէր ալ, որ խնդրոյ առարկայ եղած և տարիներով միտքերը զբաղեցուցած այդ Աւետարանը, Խապայեանի կողմէ ցոյց տրուած խորշադարակէն գտնուած է, բայց բացարձակ լռութիւն կը պահէ:

Անկեղծութիւնը կը պահանջէր, որ Օրմանեան այս պարագան յիշէր երկտողով մը, հոգ չէր, որ ժամանակին Պօլսական թերթերը արձագագը եղած ըլլային անոր գտնուած ըլլալուն:

10.— Մուշեղ Սերոբեանի եպիսկոպոսական ուխտագրին մէջ Մայր-Աթոռոյ յետսադասուիլը, Օրմանեան իբր մեղադրական կէտ կը յիշէ, մինչդեռ Գարանֆիլեան Յովհաննէս Վարդապետի, ի ծոց Մայրենի Եկեղեցւոյ դարձի օրը, հրապարակաւ կարդացած ուխտագրի յիշատակութիւնը զանց կ'ընէ, ուր գրուած էր «Ես եւս ուխտեմ ց'վախճան կենաց իմոց, հաւատարիմ լինել Հայրապետական Աթոռոցն Ս. Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ...»:

11.— Օրմանեան զանց կ'ընէ նաեւ յիշել այն պատմական նամակը, զոր Խապայեան, Կիլիկիոյ աղէտին ազդեցութեան տակ գրած էր Իզմիրլեանի, անոր Էջմիածին ուղեւորութեան օրերուն և զոր «Բիւզանդիոն» հրատարակեց ատենին:

Արդարեւ, պատմական պիտի մնայ այդ նամակը, որուն մէջ Տանն Կիլիկիոյ Հովուապետը, հետեւեալ ուշագրաւ տողերը գրած էր.

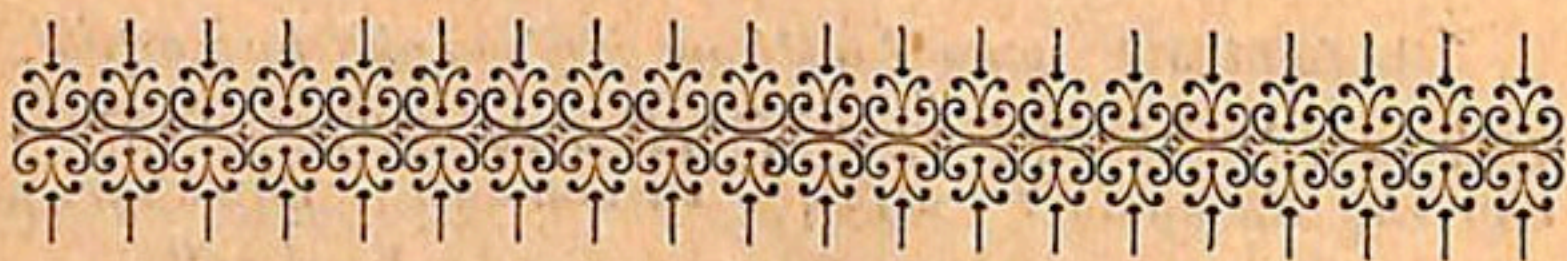
«... Թերեւս առիթ ունենաք ներկայանալու ամենողորմած Կայսեր: Յիշեցէք անոր, մեր դարաւոր տառապանքները և իր գթութիւնը հայցեցէք: ... Շատ աղօթեցինք ու լացինք, աղօթքը մամիկին թողունք այլեւս... մեր կանթեղին իւղը եղաւ մեր արիւնը...»:

Օրմանեան՝ պատմութեան ընթացքին իր բովանդակ գործունէութիւնը անթերի ցոյց տալու մասնաւոր ճիգ մը ըրած է, այնպէս որ ապագայ ընթերցողը երկուութեան մէջ պիտի մնայ, բաղդատելով «Ազգապատում»ի Գ. հատորը Ազգ. Երեսփ. Ժողովի ատենագրութիւններուն հետ, որոնց մէջ իր 12 տարուան Պատրիարքական պաշտօնավարութիւնը, իրեն հանդէպ ներողամիտ եղողներու կողմէ իսկ նկատուած է «Մեղադրելի, այլ ոչ դատապարտելի»:

1930 Փետրուար 5

Ս. Բալթ

ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ
ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃՇՊՈՒՄՆԵՐ

Այս պահուս ձեռքիս տակ ունիմ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանէն լոյս տեսած, հանգ. Օրմանեան Արքեպիսկոպոսի «Խոհի և Խօսի»ը, որ կարելի է իր ինքնակենսագրութիւնը նկատել: Անոր ընթերցումը առիթ տուաւ ինծի, դարձեալ մէկ քանի ճշգումներ ընել, Պապայեանի մասին տեղի ունեցած անարդար վերագրումներուն նկատմամբ:

Մէջանկեալ ըսեմ, որ Օրմանեան որքան մեծ միտք ունէր, բառին բովանդակ լայնութեամբ ու խորութեամբ, նոյնքան ալ փոքր ու ատելալառ սիրտ ունէր, իր կարծեցեալ մրցակիցներուն հանդէպ:

Ինծի համար, երբեք փափաքելի չէ, մեռելները անհանգիստ ընել, իրենց յաւիտենական քնարանին մէջ, բայց չեմ ալ ուզեր, որ ճշմարտութիւնները «ընդ գրուանաւ թաքուցուին», կամ պատմութիւնը խեղաթիւրուի:

Օրմանեան իր «Խոհի և Խօսի»ին մէջ, Երուսաղէմի լիազօր-պատուիրակութեան շրջանին պատահած մէկ քանի դէպքերը դիտմամբ զանց ըրած է: Ան՝ չէ յիշած կիլիկեցիներու, ի մասնաւորի Ատանացիներու

կողմէ, 1916ի սկիզբները, Ս. Յակոբի մայր-տաճարի պոյֆօքի ենթարկուելու պարագան, իր մէկ անհարկի արտայայտութեան պատճառով:

Պ. Պ. Լեւոն Խուպէսէրեան, Մանուկ Շահպաղեան և Քերովբէ Փափաղեան կը ներկայանան իրեն և փափկութեամբ դիտողութիւն կ'ընեն, կիրակի օրերը քարոզ չը տրուելուն մասին, քանի որ վանքին մէջ երկու տասնեակ վարդապետներ և 2-3 ալ եպիսկոպոսներ կային: Օրմանեան «պօշ քիւփէ . . . մազլար» (պարսպ սափորին մէջ փուք չեն արձակեր) կը պատասխանէ: Այս միջադէպին առաջքը առնուեցաւ Խապայեանի միջամտութեամբ և Ատանացիք վերսկսան եկեղեցի յաճախել:

Օրմանեան չը յիշեր, իր կողմէ ճէմալ Փաշայի մօտ կատարուած դիմումը, վանքին մէջ ապաստան գտած տարագրեալներ, վանական ներքին գործերուն միջամտել ուզելով, դժուարութիւններ կը յարուցանեն վարչութեան դէմ: Ատոր վրայ էր, որ ճէմալ դիտողութիւն ըրած էր Մանուկ Շահպաղեանի և զգուշաւորութիւն յանձնարարած:

Օրմանեան, տարագրեալները ախտաւոր կը նկատէր ուխտաւոր չըսելու համար անոնց, և իրօք ալ ուխտի համար չէր անոնց երուսադէմ երթը, բնականարար ախտաւոր ալ չէին անոնք և այդ վերագրումը վիրաւորանք մըն էր անոնց համար:

Օրմանեան չը յիշէր, նախ քան հիկո գլխեան պաշտօնին Խապայեանի յանձնուիլը, ճէմալի այցելութիւնը ի Պատրիարքարան՝ Հայրապետական շուքով: Ճէմալ, Օրմանեանի կարգադրութեամբ, վանքի աւագ դռնէն կը դիմաւորուի սարկաւազներու կողմը խուկկով և կնդրուկով և մինչեւ Պատրիարքարանի դահլիճին դուռը երկարող սանդուխին դուխը, երկու կարգի վրայ «բարեւ»ի կանգնած վարդապետներով: Ճէ-

մալ, դահլիճի դուռնէն ալ Օրմանեանէ դիմաւորուելով կ'առաջնորդուի դէպի Պատրիարքական սսկեզօծ Աթոռը: Այդ այցելութեան ատեն է, որ Ճէմալ անվերապահօրէն արտայայտուեցաւ Մայր-Աթոռոյ դահաւկալին՝ Գէորգ Ե.ի դէմ և ըսաւ. «պիտի չթողունք որ Ռուսիոյ Չարին Էֆենտիմ ըսող հերիժ մը հրամայէ տաճկահայ ժողովուրդին»: Ճէմալ բացատրութիւններ ուղեց Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան և ի մասնաւորի վերջին ընտրութեան մասին: Չիլինկիրեան Եղիշէ Եպիսկ. մանրամասն տեղեկութիւններ տրւաւ և Պօլսոյ Պատրիարքարանի միջամտութիւնը, Սաղիմական ներքին գործերու մէջ անտեղի և Օրմանեանի պատուիրակութեան պաշտօնին ալ այնքան երկարիլը ապօրինի ցոյց տուաւ:

Օրմանեան, Խապայեանի 1904 Նոյ. 20ին, Պօլսէն մեկնելուն առթիւ կը գրէ. «Կառավարական ազդարարութիւն ալ ստանալով, դէպի Կիլիկիա ուղեւորեցաւ» (էջ. 201): Ճիշդ է, որ օրին մէկը Ռօպէր Եազըճեան ներկայացաւ Խապայեանի և ըսաւ, որ կառավարութիւնը դիտողութիւն կ'ընէ, իր այսքան ատեն Պօլիս մնալուն և կ'ուզէ որ շուտով մեկնի. բայց երբ Խապայեան «բարեաւ մնաք»ի այցելութեան ատեն ցաւ յայտնեց, առանց իր խնդրանքներուն նպաստաւոր պատասխաններ առնելու, շուտով մեկնելու ազդարարութիւն կ'ստանայ, պալատական առաջին քարտուղար Թահսին Փաշա, զարմացմամբ Խապայեանի երեսը կը նայի ու կ'ըսէ. «երբ կ'ուզէք կրնաք մեկնիլ, կառավարութիւնը այդ մասին ո'եւէ դիտողութիւն ըրած չէ ձեզի»:

Օրմանեան, բոլորովին լռութիւն կը պահէ 1917ի Մարտին Դ.րդ բանակի հրամանատարութենէն հասած պաշտօնագրի մասին, որով Երուսաղէմի մէջ գտնուողներուն մինչեւ 45 տարեկանը անխտիր զինուորա-

գրել կը հրամայէր: Ժողովուրդը սարսափի մատնուած
Սապայեանի դիմեց: Բարեբախտաբար նոյն օրերուն
Երուսաղէմ եկաւ Ճէմալ և Սապայեան առիթէն օգ-
տուելով, Աւագ-Ուրբաթ օր անձամբ ներկայացաւ ա-
նոր և թախանձագին խնդրանքներով՝ ժամանակի մը
համար յետաձգել տուաւ հրամանին գործադրութիւնը:

Մենք չենք ըսեր, որ Սապայեան չափէն աւելի
խիզախ և յանդուգն եղած է, իր պահանջներուն մէջ,
բայց չենք ալ կրնար համակարծիք գտնուիլ Օրման-
եանի «լուռ բերան», «անխօս օրունկ», «անգործ ձեռք»
և «անշարժ սիրտ» վերագրումներուն, քանի որ Սա-
պայեան մինչեւ այսօր, հակառակ իր ութսունամենի
հասակին ցոյց կուտայ իր անլուռ բերանը, խօսուն օր-
բունկը, գործող ձեռքն ու գրիչը և շարժուն սիրտը, հոգ
չէ, որ իր ըմբռնած եղանակով:

Օրմանեան, երբ մէկ կողմէն ինքզինքը զգուշա-
ցած ցոյց տալ կ'ուզէ «խիստ բառերու և ածականնե-
րու գործածութենէն», միւս կողմէ սակայն, Սապա-
յեանի մասին այդքան անկոպար բառեր կը գործածէ
և նոյն իսկ անոր կը վերագրէ «անտարբեր վերաբեր-
մունք և անկարեկիր ընթացք», կը յիշէ նաեւ «օղիի
գաւաթները բերանը տանիլը, ազգին ցաւերը կը քա-
շեմ խօսքերով» (էջ 355):

Մենք Սապայեանի բերնէն այդ խօսքերը չենք լը-
սած մեր 16ամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին
և ոչ ալ Օրմանեան ինքը լսած է. ատիկա հակառա-
կորդներու յերիւրանք է, որուն հաւատալ ուզած է
Օրմանեան:

Սապայեանի դրամական ուղղամտութիւնն ալ
կասկածի ենթարկել ուզած է Օրմանեան, «կասկածով
կը խօսուի նաեւ իրեն սրամագրութեան յանձնուած
նպաստից գումարներուն կիրառութեան վրայ» գրե-
լով: Անշուշտ «Խոհի եւ Խօսի»ի հեղինակը, Դամասկո-

սի մէջ այդ տողերը գրի առած ատեն, յառաջացած տարիքի հետեւանքով մոռցած է 1917ի Փետ.ին Սահակ Պարթեւի տօնին օրը, Երուսաղէմի Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ, յանուն միաբանութեան ըրած ուղերձը, որուն մէջ Խապայեանի դրուատիքը կ'ընէր «պաշտօններ առիք ու հարստանալու չը հետամտեցաք, եկեղեցիին ծառայեցիք, առանց զայն ձեր շահուն ծառայեցնելու...» և ինքզինքը հպարտ կ'զգար Խապայեանը ճանչցած ըլլալուն համար:

Խապայեանի անշահախնդրութիւնը կասկածի ենթարկելը արեւուն գոյութիւնը ուրանալ կը նշանակէ: Խապայեան անցեալի իր խնայողութեամբը, գոնէ յետմահու, տարեկան քանի մը հարիւր ոսկի եկամուտ բերող կալուածներ կը թողու Երուսաղէմի Վանքին, իսկ իր կաթողիկոսական 28 տարիներու ընթացքին իր ծախսերը իր անձնականէն հոգացած է, առանց բեռ ըլլալու Կիլիկիոյ Աթոռին, մինչդեռ Օրմանեան ոչինչ թողած է ազգին, ընդհակառակը, ինչպէս «Խոհե եւ Խօսե»ի մէջ երկու տեղ կը յիշէ, իր հարստութիւնը, ըստ իր ասութեանց 1500 օսմ. հնչուն ոսկի և պետական գանձէն ստացած հանգստեան թոշակի գումարը քեռայրին ու քեռորդիներուն թողած է:

Օրմանեան, արդէն շատ հաշտ չէր Խապայեանի, անոր վերջին պաշտօնը աւելի շեշտեց այդ հակառակութիւնը և առիթ տուաւ, որ այդքան ծանր ամբաստանութիւններ ընէ, անոր նկատմամբ, մինչդեռ «Ազգապատում»ի Գ.րդ հատորին մէջ աւելի չափաւոր և զգուշաւոր եղած է իր վերագրումներուն մէջ:

Օրմանեան կը խեղաթիւրէ, երբ կը գրէ. «չհամարձակեցաւ առաջարկել որ աստ և անդ մնացած կամ խմբուած տաճկահայութեան մնացորդները հոգեւոր մխիթարութենէ չի զրկուին» (էջ 348): Այդ շրջանին Գամասկոս ունէր իր տեսուչը և մէկէ աւելի քահա-

նաներ, Պէյրութ նմանապէս, Հալէպ՝ ամենէն խաղաղ շրջանն էր և ազգային մարմինները կը շարունակէին իրենց պաշտօնները, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, որքան կը ներէին քաղաքական պայմանները: Իսկ Գոնիայի համար, որուն Առաջնորդն էր Գարեգին վրդ. Սաչատուրեան, և իր այդ հանգամանքով ալ Սինոդի անդամ նշանակուած էր, դիմում կատարուեցաւ Սինոդի մօտ: Ներքին Գործոց Նախարարը սակայն, վարդապետին առաջնորդական հրովարտակին ջնջուած ըլլալը յայտնելով կը հարցնէր Սապայեանի «եթէ իրօք այդ շրջանակին մէջ, ըստ նոր կանոնագրի 15,000 հոգի կը գտնուի, իմացուցէք մեզ, որպէսզի ըստ այնմ նկատի առնենք ձեր դիմումը»: Ասիկա նոր դաւ մըն էր անշուշտ. եթէ Սապայեան հաստատէր, որ պահանջուած թիւը գոյութիւն ունի, թերեւս նոր տեղահանութեամբ պիտի նուազեցնէին:

«Բռնադատիչ ուրացութեանց» դէմ բողոքած ըլլալու մեղադրանքն ալ անհիմն է, քանի որ Սապայեան, այդ ուղղութեամբ պէտք եղած դիմումները կատարած է պատկանեալ իշխանութեանց մօտ և անլրսելի մնացած, Մենք այդ մասին գրած ենք ատենին, այս սիւնակներուն մէջ «Իրուագ մը ձեմալ Փաշայի կեանքին» վերնագրով:

Օրմանեան ինքն իրեն կը հակասէ այս տողերը գրած ատեն. որովհետեւ նախ քան Սապայեանի կաթողիկոս Պատրիարքութիւնը, երբ ձէրաշի մէջ գլտնուող հայ տարագիրները պատգամաւոր (Սսեցի Մինաս Մարթայեան) կը ղրկեն Երուսաղէմ բռնի իսլամացման խնդրոյն շուրջ կաթողիկոսի և Օրմանեանի կարծիքը առնելու համար, Օրմանեան կը պատասխանէ. «Թէ վեհափառի և թէ իմ անձնական համոզումս այն է թէ, այդ առաջարկը ո՛րեւէ հիմ չունի, ուստի կարեւորութենէ զուրկ է: Չեր կեանքը ազատելու համար, ոչ թէ

խալամութիւն , այլ նրճրսուքիւն եւս ընդունեցէք» (*) :

Օրմանեան , իր «Խոհք և Խօսք»-ին մէջ ալ իր ան-
ձը ըստ ամենայնի անբասիր և անֆննադասելի ցոյց
տալու բուն ճիգ մը ըրած է և առանց վարանելու ,
Խրիմեանի, Իգմիրլեանի և Դուրեանի նման պատկառե-
լի դէմքերու վրայ քննադատելի կէտեր դտնել ուզած
է (**):

(*) Այս տողերը քաղած ենք Հայկ Ղազարեանի կողմէ
Պէյրուսի «Լիբանան» թերթին մէջ հրատարակուած «Էջեր
Օրագրէս» յօդուածաշարքի 31րդ թիւէն :

(**) Օրմանեան իր «Ազգապատում»-ի Գ.րդ հատորին մէջ
Տ. Սաւալանեանի կողմէ Յովհ. Պատրիարքի մասին եղած
քննադատութիւններուն ակնարկելով կը գրէ «անձնական
պարագաներ վտանգաւոր փորձաքարեր են ժամանակակից
անցքեր պատմագրողին», իսկ Թադէոս Միհրդատեանի գըր-
քոյկը յիշելով կը յաւելու «դատողութիւնները հնար չէ ա-
ռանց վերապահումի ընդունիլ և ոչ ալ անոնց հիմնուելով
եզրակացութեան յանգիլ» :

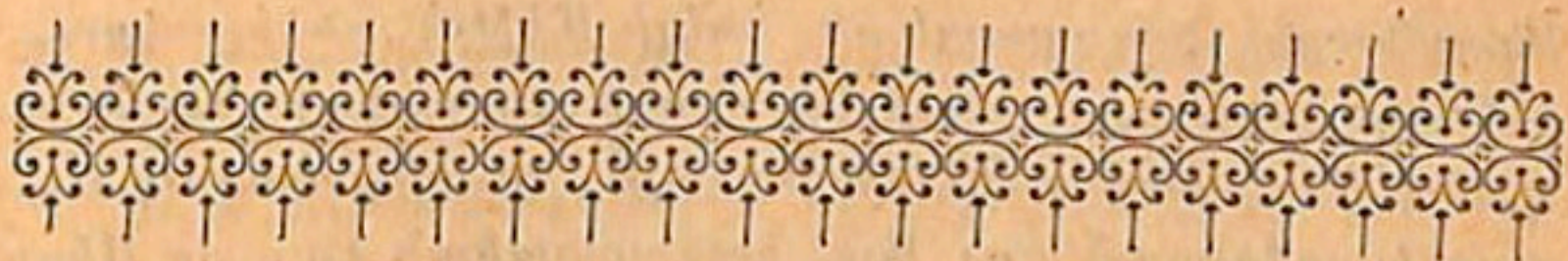
Նոյնը կարելի է ըսել Օրմանեանի համար , որ իբրեւ
պատմագիր շատ անգամ «անձնական պարագաներէ» տար-
ուած անիրաւ և անտեղի խճրճանքներ և վերագրումներ
ըրած է Խապայեանի և այլոց մասին :

Անշուշտ «Ազգապատում»-ի և «Խոհք և Խօսք»-ի ընթեր-
ցողը դատաստան ընելէ և եզրակացութեան յանգելէ առաջ
վերապահումներ ընելու հարկադրանքին տակ պիտի գըտ-
նուի :

1930 Յուլիս 4

Ս. Քաւլօ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԷՆ

Ա.

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, կարգ մը նախընթաց նշաններ ցոյց կուտային կիլիկիոյ գլխուն գալիք ամպրոպը, բայց երբ և ինչպէսը կարելի չէր գուշակել: Դժբախտաբար անիկա չուշացաւ:

1909ի Զատիկին չորրորդ օրը (Ապրիլ 1) անորոշ բաներ մը լսուեցան Ատանայի մասին. յաջորդ օրը, լուրերը աւելի մօտէն հասան, գէպքերու աւելի լայն ծաւալով և հետզհետէ արձագանգ գտած Սսոյ մերձակայ ագարակներէն, որոնց աշխատաւորները ամէն բան բախտին թողած՝ Սիս կ'ապաստանէին, զոհեր տալով ճանապարհին:

Սսոյ ժողովուրդն ալ, տուն տեղ թողլով վանք քաշուեցաւ, իբրեւ ամենէն ապահով վայրը:

Քաղաքը օրերով սլաշարուած մնաց կատղած խուժանի կողմէն, բարեբախտաբար ժողովուրդի ցոյց տրուած կորովի ընթացքին շնորհիւ քաղաքը զերծ մնաց թալանէ և կոտորածէ:

Անդոհի այդ օրերէն յետոյ, հազիւ Մայիսի սկիզբները հնարաւոր եղաւ Ս. կաթողիկոսին, իջնել Ատանա մեր առընթերակցութեամբ և 12 այրուցիերու և

Ալպանացի Հազարապետի (տէլի Մէթօ) ընկերակցութեամբ՝ ըստ հրահանգի Ատանայի Կուսակալ Պապանգատէ Մուստաֆա Զիննի Փաշայի, որ տխրահռչակ ձեւատի յաջորդած էր: Այս հազարապետն էր, որ Սիսը պաշարող արիւնասխում գազաններու կողմէ յատկապէս ղրկուած լրտեսի մը հետ, զոր մերայինք բռնած էին իրեն Նալպանդեան եղբարց բնակարանին մէջ, հետեւեալ քառեակը գրի առաւ և ղրկեց խուժանավարներուն, —

«է՛յ եաղմանըլար,
Պուրասա եաղմա եօգ,
Ասկերին գուրերնը շօֆ
Կելիրսէնիգ եերսինիգ պ...
Կելմեգսէնիգ սիգսէն ալչագ եօգ»:

Ատանայի մէջ Ս. Կաթողիկոսին առաջին գործը եղաւ, սարսափահար ժողովուրդը մխիթարել և քաջալերել, այցելութիւններ տալ պետական բարձրատիճան պաշտօնեաներուն և Պատ. Ատեանի Նախագահին՝ դէպքին պատասխանատուներուն խստիւ պատժուիլը պահանջելով և հայերու անմեղութիւնը ապացուցանելով փաստացիօրէն:

Այդ օրերուն, ամենուն ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Պատ. Ատեանի անդամներուն արդարադատութեան վրայ և կը խորհէին, որ շուտով ազատ պիտի արձակուին տարապարտուց բանտարկեալները: Դէպքերը սակայն, հակառակ արդիւնք տուին: 1909ի Մայիս 28ի առաւօտը լուսցաւ, անակնկալ և զարհուրելի լոյսով մը: Ինք հասարակ ոճրագործներու հետ կախաղան բարձրացած էին, երեքը մէկ մօր զաւակ եղող վեց Անմեղ հայեր. «Մէնգիլ» և «Պօքլու» խաներու

մէջ, քիւրտեր և թուրքեր սպաննած ըլլալու անհիմն
ամբաստանութեամբ:

Այդ սարսուղդեցիկ լուրին վրայ, Ս. Կաթողիկոսը
յուզուած և հոգեպէս ընկճուած վիճակով գրիչը ձեռք
անաւ և արդար զայրոյթով լեցուած, իր ամենաուժ-
գին բողոքագիրներէն մին խմբագրեց օամ. երեսփո-
խանական ժողովին ուղղեալ:

Ողբացեալ Սիմոն Զաւարեան, որ այդ օրերուն
Ատանա կը գտնուէր, լայնօրէն գնահատեց Ս. Կաթո-
ղիկոսի այդ յանդուգն ժեսքը և անոր մէջ ողջունեց,
ի հարկին ըմբոստանալու խմոր ունեցող եկեղեցւոյ
Պետր:

Բողոքագիրը պէտք էր թուրքերէնի թարգմանել:
Սարսափի այդ օրերուն, Ատանայի մէջ միակ կարող
հայը, Հաճընցի Կարապետ Զալեանն էր, որ քանի մը
ընկերներով Անգլ. հիւպատոսարանը ապաստանած էր,
գուշակելով ուրիշներու կարգին, իրեն ալ սպաննա-
ցող վտանգը, իբրև Հնչակեան ղեկավարներէն մին:

Հիւպատոսարանը շրջապատուած էր սուինաւոր
զինուորներով և լրտեսներով. ոչ ոք կը համարձակէր
նոյնիսկ այդ փողոցէն անցնիլ: Մենք հաւանական ա-
մէն վտանգ յանձն առնելով գացինք Զալեանի մօտ
թարգմանել տալու համար բողոքագիրը, որուն ֆը-
րանսերէն թարգմանութիւնն ալ հարազատօրէն կատա-
րեց Զաքարիա Պզտիկեան, որ նման պարագայի տակ
հոն ապաստանողներէն մէկն էր, որպէս Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան պետը:

Բողոքագիրը ղրկուեցաւ իր հասցէին Յունիսի ըս-
կիզբները, Մէրսինի թղթատան միջոցաւ: Անիկա Ե-
րեսփ. ժողովին մէջ կարդացուեցա՞ւ թէ ոչ, մութ
կը մնայ մեզի. միայն լսեցինք որ Նախարարաց Խոր-
հուրդը Ս. Կաթողիկոսը Պատ. Ատեանի յանձնելու ո-
րոշումը տուած է:

Այդ օրերուն Ս. Կաթողիկոսը Մերսին կը գտնուէր և եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ գտնուած սենեակները Ատանայէն լեղապատառ փախչող ընտանիքներուն տրամադրուած ըլլալուն՝ ինքը հարկադրուած էր պարզուկ «Օթել» մը իջեւանիլ :

Հոգ՝ այդ օթէլին մէջ էր, որ Պօլսոյ Պատրիարքարանէն զրկուած փաստարանական յանձնախումբի անդամներէն Խնդիր Սիմօնեան և Կարապետ Այճեան շնորհաւորեցին Ս. Կաթողիկոսը, այդքան խիստ լեզուով բողոք մը ստորագրելու քաջութիւնը ունեցած ըլլալուն համար և աւելցուցին. —

«Պատրիարքարանը կեդրոնին մէջ գտնուելով հանդերձ, այսքան բուռն լեզուով չէ արտայայտուած» :

Յունիսի վերջերուն, օր մը Մերսինի Ռուսական հիւպատոսը՝ Անթուան Մալբրօմաթի, Մկրտիչ Զէլվէեանի միջոցաւ լուր զրկած և կարեւոր խնդրոյ մը մասին խորհրդակցելու համար ժամադրութիւն ուղած էր Ս. Կաթողիկոսէն :

Խորհրդակցութեան ընթացքին հիւպատոսն էր, որ հաղորդեց Պատ. Ատեանի յանձնուելու որոշում տրրուած ըլլալը և թելադրեց որ Ս. Կաթողիկոսը օթէլէն փոխադրուի իր բնակարանին մօտ գտնուող Գըլլըճեան եղբարց տունը և կամ ուրիշ յարմար վայր մը, որպէս զի կառավարութեան կողմէ այդպիսի յիմարական քայլ առնուելու պարագային՝ կարողանայ իր տունը տանիլ պարտէզի կողմէն և հոնկէ ալ ապահով կերպով առաջնորդել Ռուսական յաժանաւը, որ Մերսինի առջեւ խարսխուած կը մնար և հիւպատոսին բացարձակ հրամանին տակ դրուած էր : Այս մասին ծածկագիր հեռագրով Պօլսոյ Դեսպանատունէն հրահանգուած ըլլալն ալ յիշեց :

Ս. Կաթողիկոսը անվախօրէն պատասխանեց հիւպատոսին, թէ՛ ինքը պատրաստ է նոյն խակ կախաղան

բարձրանալ, կը բաւէ, որ ժողովուրդին իրաւունքը պաշտպանուի:

Բարեբախտաբար տրուած այդ ձախող որոշումը խօսքէ անդին չանցաւ:

'Ի յարգանս Անթուան Մալքումաթիի յիշատակին, պէտք է ըսել, որ Ան՝ աղէտի օրերուն, մեծ ծառայութիւններ մատուց հայ ժողովուրդին: Ան էր, որ Ս. Կաթողիկոսին և առաջին պատուիրակութեան (Արսլանեան-Սուլին) հեռագիրները հիւպատոսարանի ծածկագրով կը հաղորդէր գեսպանատուն և հոնկէ ալ կը տրուին Պատրիարքարանի:

Դարձեալ անոր թելադրութեամբ էր, որ իր փոխանորդը Եանքօ Արդեմիա՝ Ատանայի մէջ իր սեփական տան դռները լայնօրէն բացաւ հայերու առջեւ և շատերուն կեանքը փրկեց, խուժանի վայրագութեանց դռն երթալու վտանգէն:

Բ.

1912ին, երբ Փարիզի մէջ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հայկական վեց նահանգներու բարենորոգմանց ծրագիրը կը մշակէր, Եւրոպայի քննիչներու կողմէ գործադրուելու համար, ասդին՝ Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն ալ իր ՄԵՆԱՐԱՆին մէջ Կիլիկեան բարենորոգումներու ծրագիր մը երկնեց ու ծնաւ՝ Քեամիլ Փաշայի դահլիճին ներկայացնելու և գործադրութիւնը օսմ. կառավարութենէն խնդրելու բարեմտութեամբ և այդ նպատակը իրականացնելու համար Դեկտեմբերի վերջերը Սիսէն Ատանա մեկնեցաւ և Առաջնորդարանի քարտուղարը Մերսին ղրկեց, ծրագիրը հայերէն և թուրքերէն տպագրել տալու համար Մարտիրոս Մոստիշեանի տպարանին մէջ:

Ճիշդ այդ օրերուն զուգադիպեցաւ Քեամիլ Փաշայի դահլիճին տապալումը, պետական հարուածով և Մահմուտ Շէվքէթ Փաշա պաշտօնի գլուխ անցաւ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել, իթիլաֆականները պարտուեցան և իթիհասականները յաջող դուրս եկան: Անակնկալ այս յեղաշրջումը պատճառ եղաւ, որ Ս. Կաթողիկոսը առժամաբար ետ կենայ իր այդ մտադրութենէն, մինչեւ որ իրերը որոշ գոյն և կերպարանք ստանան:

Սպասումի ընծայած պատեհութենէն օգտուելով՝ պատրաստած ծրագիրը ղրկեց Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշայի, որպէսզի եթէ փոխելիք կէտեր կան փոխէ և իր կարծիքը յայտնէ անվերապահօրէն: Փաշան ծրագրի պարունակութիւնը գնահատելով մէկտեղ՝ թելադրած էր, այդ ուղղութեամբ ո՛րեւէ դիմում չկատարել թուրք կառավարութեան մօտ՝ Ազգ. Պատուիրակութեան աշխատանքը չխաչաձեւելու համար:

Այդ թուականին, Եգիպտոսի մէջ (Ս. Ռ. Կուսակցութենէն դուրս, բայց անոր կենդանի և խանդավառ ուժերուն վրայ կրթնած) Ազգ. Պաշտպանութեան Բօմիթէն որոշած էր Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական շարժում մը առաջ բերել, որուն համար Յունաստանէն ճամբայ հանուած էին 3000 Կրա հրացան, մէկ միլիոն փամփուշտ, զնդացիր եւն.:

Այս առթիւ Աղեքսանդրիոյ մէջ տեղի ունենալիք խորհրդակցական ժողովին ի միջի այլոց հրաւիրուած էին նաեւ Հալէպի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեան և Այնթապէն Ներսէս Քհնյ. Թավուզձեան: Առաջինը՝ անձնական տկարութիւնը դարձանելու համար Եգիպտոս երթալու արտօնութիւն խնդրեց Ս. Կաթողիկոսէն, բայց մերժուեցաւ, որովհետեւ Ս. Կաթողիկոսը նախապէս տեղեկացած էր այդ խնդրոյն, Ամե-

րիկայէն այդ նպատակով դէպի Աղեքսանդրիա ճամբայ ելլող Մուշեղ Եպս.ի, ճամբու վրայէն գրած Հարցարան-նամակէն, որով տեղեկութիւն կ'ուզէր երկրի զինուորական կացութեան, ժողովրդային հոգեբանութեան և միտումներուն, դիմադրութեան կորովին և պարտաւորութիւններու մասին:

Այս Հարցարան-նամակին Ս. Կաթողիկոսը Դեկտ. 25 թուակիր երկտողով մը պատասխանեց «Հարցարանը այնքան երազական և անիրականալի բաներ կը պարունակէ, որ եթէ ձեր գրչով գրուած չըլլար, չպիտի հաւատայի թէ Կիլիկիոյ կեանքին անձանօթի մը ոճով ալ կրնաք գրել: Ամենէն աւելի դուք ուսումնասիրած էք աղէտէն առաջ Կիլիկիոյ հոգեբանութիւնը. անկէ վերջն ալ ոչ կեանք մնաց և ոչ ալ հոգի, որ կարող ըլլային թելադրել ձեզ այդ հարցարանը: ... Չեմ փափաքիր իրաւամբ ժառանգել, Կիլիկիոյ արիւնով օծուած ըլլալս»:

Թավուզճեան Քհնյ., առանց արտօնութեան գացած էր և վերադարձին՝ խորհրդարար գրուած նամակով մը, թէ՛ ինքզինքը կ'արդարացնէր և թէ՛ ձեռնարկին չափէն աւելի Տղայական ըլլալը կը յայտնէր: Քահանային այդ հաղորդագրութեան վրայ Ս. Կաթողիկոսը փետ. 6 թուակիր նամակ մը եւս գրեց Մուշեղ Եպս.ին, զգուշացնելու համար զայն իր բերեկամներու անխորհուրդ ձեռնարկէն. —

«Վերջին խօսք մը ունիմ ըսելիք, զոր եթէ լսէք, Կիլիկիան արեան նոր ծովերու մէջ խեղդուելու անխուսափելի դժբախտութենէն պիտի փրկէք, իսկ եթէ չի լսէք, ներկայս իբրեւ հայրական սիրոյ և գուրգուրանքի անպէտ յիշատակ կրակի տուէք...»:

«Կաւ չէ՞ անձնասպան ըլլալ և չտեսնել երազներու սեւ օրերն ու տարիները, լաւագոյն չէ՞, առաջին անգամ մեր կուրծքը բանալ գալիք հերոսներու գա-

ւաճան գնդակին և չթողուլ, որ հոգեվարք ժողովուրդ մը խապառ կորսուի . . . :

Շարժման ղեկավարները, Մ. Տամատեանը իբր պատուիրակ Ատանա զրկած էին, յորդորելու համար Ս. Կաթողիկոսը, որ իր Հայրապետական բարձր հեղինակութիւնովը օժանդակէ իրենց և ոյժ տայ ձեռնարկին :

Ս. Կաթողիկոսը համամիտ չգտնուելով, անմիջապէս կը դիմէ Պօղոս Փաշայի խորհուրդին և կը խնդրէ, որ իր հեղինակութիւնը ի դորժ դնէ, այդ ազետաբեր հոսանքին առաջքը առնելու համար :

Փաշան՝ պատասխանելով Ս. Կաթողիկոսի նամակին, կ'զգուշացնէ զայն՝ նմանօրինակ քայլէ և ինքն ալ իր կարգին կը խոստանայ կարելին ընել :

Փաշան նամակին մէջ շեշտած էր նաեւ որ՝ «ատիկա Յոյն կառավարութեան վարպետ մէկ դարձուած քնէ, որով կ'ուզէ թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը Պալքաններէն գէպի Կիլիկիա դարձնել տալ, թրքական ճակատը տկարացնելու համար . . . » :

Պօղոս Փաշայի այս խորհրդածութիւնը հաստատուեցաւ, երբ քիչ յետոյ լսուեցաւ, որ զէնքերը փոխադրող նաւը հազիւ Պիրէոնէն մեկնած՝ տեղւոյն թրքական հիւպատոսին լուր տրուած է, այն ալ կեդրոն հաղորդած է լուրը, որուն վրայ Իսկէնտէրուն-Տէօրթ-Եօլ-Եօլմուրթալը ծովեզրերը խիստ հսկողութեան տակ առնուած են : Ատանայի կուսակալ հազարապետ Իսմայիլ Հազգը Պէյ, Ս. Կաթողիկոսին հետ մասնաւոր տեսակցութիան մը ընթացքին կը յիշէ այս պարագան և բարեկամաբար կը թելադրէ, որ զգուշացնէ ժողովուրդը այդպիսի վտանգաւոր և անխորհուրդ քայլերէ, որուն անխուսափելի հետեւանքը կըրնայ ըլլալ նոր և անդարմանելի աղէտներ :

Սպասուած նաւը կուգայ և առանց կարենալ ցամաք մօտենալու կը վերադառնայ . . . :

Պօղոս Փաշա այդ առթիւ Ս. Կաթողիկոսին ուղղեալ մէկ նամակին մէջ կը գրէ, — «Ազգը ընդհանրապէս և պատուիրակութիւնս մասնաւորապէս երախտապարտ են Ձեզի, որ Կիլիկիան նոր սպանդէ մը ազատեցիք» :

1913ի երկրորդ վեցամսեային Ս. Կաթողիկոսը Մարաշէն, ուր գացած էր Ձէյթունի կարգադրութեան համար, «Ձեզ ծանօթ ՄՈՂՈՒՅ աստժոյն չհաւատացող» ստորագրութեամբ Ս. Պարթեւեանի ուղղեալ «Բացնամակ» ով մը յունական եղբայրակցութեան կեղծիքը մերկացուցած էր :

Պարթեւեան Միհրդատ ծածկանունով «Յուսարեր»ի մէջ պատասխանեց և կարգ մը անտեղի ու անհիմն մեղադրանքներ ալ ըրաւ :

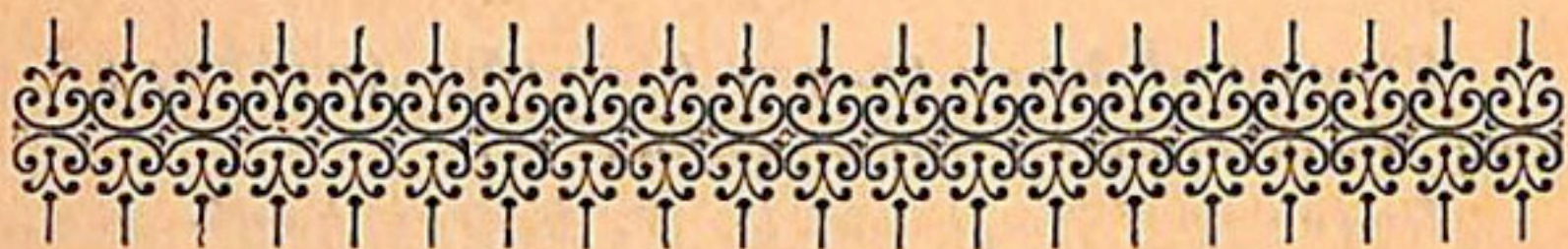
Դժբախտաբար ներկայիս, ոչ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին և Ս. Կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած գրութեանց օրինակները, ոչ «Յուսարեր»ի զոյգ թիւերը և ո՛չ ալ այդ մասին Ս. Կաթողիկոսին կողմէ ինծի գրուած նամակները ունիմ ձեռքիս տակ, անոնցմէ մէջբերումներ ընելու համար :

Վստահ եմ սակայն, որ անոնցմէ ոմանք պահուած են Ազգ. Պատուիրակութեան արշիւններուն մէջ և թերեւս օր մը կը հրատարակուին և ապագայի առաջառ ու անկաշառ պատմաբանը կ'օգտուի անոնցմէ :

1935 Յունվար 19

Ս. Բաւլօ

ՄՐՏԱԲՈՒՂԽ ԽՕՍՔԵՐ ԱՌ ՀԱՅՈՐԴԻՍ

Սրտի պակուցումով և հոգիի վրդովումով կը դիտեմ այն ահաւոր անդունդը, որուն եզերքը կանգնած է հայ ժողովուրդը խելակորոյս և մոլեգին՝ Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Արքեպս. Դուրեանի՝ հայրենակցիս, աշակերտակցիս ի Ս. Խաչ վարժարանի Սկիւտարու և երբեմնի աստիճանակցիս եղերական սպանման հետեւանքով:

Կուսակցական և անկուսակցական թերթեր զիրար կը գերազանցեն անդեղուած կիրքեր բոցավառելու մէջ:

Գաղութահայու թիւներ, ի մասնաւորի Ամերիկահայ գաղութը, մինչեւ այսօր հանդարտած չէ դեռ իր պառակտեալ վիճակէն: Ժողովուրդը երկու թշնամի բանակներու բաժնուած է: Եկեղեցիները գրաւուած են մէկ կամ միւս կողմէն և վերստանալու համար դատավարութիւններ տեղի կ'ունենան օտար դատարաններու առջեւ, ծաղրանքի նշաւակ դարձնելով ՀԱՅՈՒ պատուական անունը և իւր քսելով մեր թշնամիներու հացին:

Եկեղեցւոյ բեմերը պայքարի ասպարէզ դարձած են:

Ժողովուրդը սիրոյ եւ համեաւեխութեան մէջ պահելու նուիրական կոչումը ունեցող հոգեւորականներ, փոխանակ խաղաղութեան երկնառաք վարդապետի օրինակին հետեւելու, ընդհակառակը ատելութեան սերմեր ցանելով և վրէժխնդրութիւն քարոզելով՝ իրենց խնամքին յանձնուած հօտը կը պառակտեն և համազգի վաւակները իրարու դէմ կը հանեն:

Մեր դարաւոր թշնամին իր հայաջինջ ծրագիրը գործադրած ատեն, խտիր չդրաւ երբեք քաղաքական հոսանքներու միջեւ, այլ ամէնքն ալ հաւասարապէս հայ նկատելով՝ բարձրացուց դէպի Հայկական Գողգոթան և անոնց արիւնները իրար խառնելով՝ արեան եղբայրակցութիւնը ստեղծեց անգիտակցաբար: Ինչո՞ւ ուրեմն այսօրուայ իրերամարտ պայքարը, որ դժբախտաբար հայրը որդւոյն, եղբայրը եղբօր, կիներ ամուսնոյն դէմ զինած է և ինչպէս շեշտած էր ազգիս Սրբ. Հայրապետը՝ Տ. Տ. Խորէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, սփիւռքի հայութեան ուղղած իր 1933 Նոյ. 12 թուակիր կոնդակին մէջ՝ հասած է «յաստիճան այլանդակութեան»:

Կրտսեր Թարգմանչաց շարքին մէջ գտնուող անուանակցիս չափ «Գագաշեալ» չեմ թէեւ, բայց բաղմատեսակ հիւանդութիւններու երեսէն «գարչապար ի գերեզման մահու մերձեալ» մըն եմ, որով մահը աւելի մօտ կ'զգամ ինձի, քան կեանքը:

Հետեւաբար գերեզմանի եզրէն կոչ կ'ընեմ սիրելի ազգակիցներուս, ըլլան անոնք Դաւենակցական թէ՛ Հնչակեան, Ռամկավար թէ՛ Չեզոք, վերջ տալու այն բուն ու ամօթալի պայքարին, որ Ազգը օտարներու առջեւ վարկաբեկելէ և անբաղձալի տարր ցոյց տալէ զատ՝ ուրիշ բանի չի ծառայեր:

Ներկայ Յոբելիական տարին, որ ըստ Հայրապետական հրահանգի, Աստուածաշունչի հայերէն թարգ-

մանութեան 1500 ամեակին նուիրուած է, Սիրոյ եւ համերաժխուրթեան նոր թուական մը թող ըլլայ աշխարհի չորս հովերուն դիր և տար եղած հայութեան համար, որպէսզի երանաշնորհ թարգմանիչները, իրենց գլուխը ունենալով մեր մտաց լուսաւորիչները եղող Սահակն ու Մեսրոպը ուրախանան յերկինս:

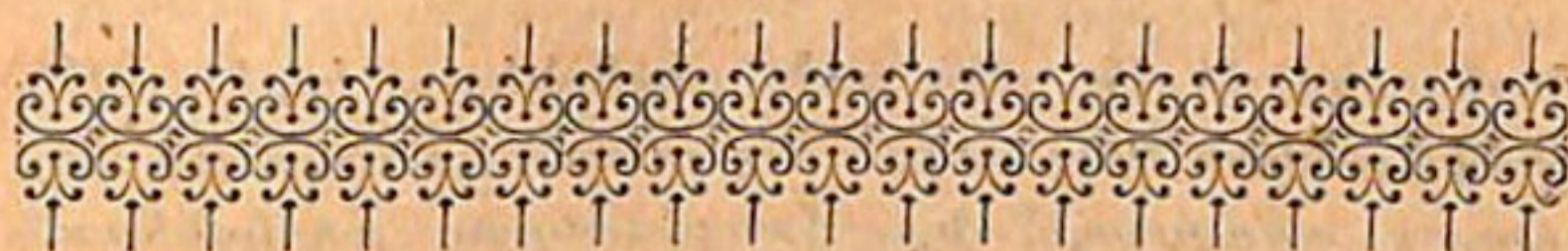
Այս է միակ և իրական բաղձանքը սոյն համեստ տողերը ստորագրողին: Եւ եթէ անոնք մէկ հոգիի սըրտին մէջ իսկ արձագանգ գտնեն, ան՝ բարոյապէս վարձատրուած պիտի զգայ ինքզինքը և գոհ սրտով փակէ աչքերը:

Օն ուրեմն, հայ ժողովուրդ, սթափէ, թոթուէ մէջէդ, քենի, ոխի և վրեժի ատելավառ զգացումները և բանաստեղծին հետ ըսէ. — «Եղբայր ենք մենք, որ մըրկաւ էինք բաժնուած»:

1935 Մարտ 23

Ս. Բաւլօ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՍԿԻԾՆԵՐ

(ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂ. ԴԻՒԱՆԷՆ)

1903-1915

Գրախօսական մը չէ, որ պիտի գրենք Տիար Զ. Պղտիկեանի «Երկու խօսք»ով հրատարակուած այս հատորին վրայ, որ Տանն Կիլիկիոյ ալեզարդ Հայրապետին տասն և երկու տարիներու գործունէութեան շատ ամփոփ մէկ ուրուագիծը կը պատկերացնէ և ոչ ալ քննադատութիւն մը, անոր մէջ զիրար հրմշտկող տպագրական սխալներու մասին: Մեր նպատակն է ընթերցող հասարակութիւնը իրազեկ ընել անտեսուած նշանաւորեան մը:

Հոս՝ հարց մը կը ներկայանայ մեր առջեւ:

Եթէ «Կիլիկեան Կսկիծներ»ու հրատարակիչը Պ. Զ. Պղտիկեանն է, ապա ուրեմն ո՞վ է անոր հեղինակը կամ կազմողը:

Ամէն տարակոյսէ վեր իրողութիւն մըն է, որ գրքին մէջ հրատարակուած նամակները, Կոնդակները և հայատառ թուրքերէն գրութիւններու բնագիրը Ս. Կաթողիկոսի գրչի արտագրութիւններն են:

1915ի յաջորդող և նոյնքան քստմնասարսուռ և արիւնազանգ տարիին սկիզբները, երբ Անդր-Յորդա-

նանու կողմերէն, մէկ քանի ընկերներով իբրեւ զին-
 փախստական Երուսաղէմ ապաստանեցանք և Ս. Յա-
 կոբայ ազգապարծանք վանքի անբաւ բաւիղներուն
 մէջ սկսանք մեր անհանդուրժելի կեանքին մնացորդ
 սեւ օրերը քաշկռտել, Սսեցիի հանգամանքէս օգտուե-
 լով, պարբերաբար կ'այցելէի Ս. Կաթողիկոսին՝ պատ-
 մելու համար տարագրութեան և բռնի իսլամացումի
 արիւնոտ դէպքերէն դրուագներ և լսելու իր Հայրա-
 պետական շունչով օծուն սրտապնդիչ խօսքերը, ո-
 բոնք սպեղանի կ'ըլլային վիրաւոր սրտիս: Բնականա-
 բար, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, որը թէեւ
 ինծի քիչ մը ծանր կ'ազդէր, ուղղակի չէի կրնար
 մտնել իր մօտ, այլ կ'սպասէի Կաթողիկոսարանի քար-
 տուղար Գիւտ Եպիս.ի (այժմ կարգաթող) սենեակը,
 մինչեւ որ Ն. Ս. Օծութիւնը իր բարեհաճ արտօնու-
 թիւնը տայ զիս ընդունելու:

Սպասումի այդ միջոցներուն, յաճախ կը տեսնէի,
 որ Եպիսկոպոսը գլուխը հակած՝ սպիտակ թուղ-
 թին վրայ անդադար կը գրէր և երբեմն ալ ինծի հետ
 զուարթօրէն կը խօսակցէր, վերջիշումներ ընելով իմ
 պաշտելի Սիսուանէն:

Օրին մէկը հետաքրքրութենէ մղուած հարցուցի
 իրեն, թէ ի՞նչ է գրածը: Ըրածս թէեւ քաղաքավա-
 րութեան դէմ մեղանշում մըն էր, բայց ան՝ առանց
 նկատելու այդ պարագան, «Կիլիկեան կսկիծներ» կը
 պատրաստեմ, յարմար ատենին հրատարակութեան
 տալու համար ըսաւ, և չսպասելով երկրորդ հարցու-
 միս, շարունակեց, «կարգ մը մարդոց գրգռումով ան-
 ցեալի դէպքերուն և դէմքերուն անտեղեակ անձեր
 Կաթողիկոսը կը մեղադրեն իբրեւ պատասխանատուն
 Կիլիկիոյ տեղահանութեանց և ընդհանուր ջարդերուն:
 այդ անտեղի մեղադրանքները հակազդելու համար
 Կաթողիկոսութեան առաջին օրէն մինչեւ այսօր, զա-

նազաններու ուղղեալ կարեւոր նամակները, կոնդակները և բողոքախառն աղերսանքները, զոր ժամանակին ընդօրինակութեան տոմարներէն արտագրելով քովս պահած էի, հիմա զանոնք կը դասաւորեմ, կը ծանօթագրեմ և մաքուրը կը գրեմ, հետզհետէ խմորասիպով բազմագրելու և մասնաւորներու տալու համար: Կը յուսամ որ ատով դոյզն ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլամ ապագայ անաչառ ու խղճամիտ պատմաբանին»:

Արդարեւ քանի մը շաբաթներ յետոյ, ուրիշ մէկ այցելութեանս տեսայ իր սենեակին մէջ դիզուած յիսուենէ աւելի օրինակները «Կիլիկեան Կսկիծներուն», յառաջարանի տեղ իր կողմէ գրի առնուած «Երկու Պօսք»ով, որուն մէջ յիշած էր նաեւ Կաթողիկոսին նշանակալից այն խօսքերը, զոր օր մը Ատանայի Առաջնորդարանին մէջ իր անուան տօնախմբութեան առթիւ, իրեն ուղղուած ուղերձներուն 'ի պատասխանի ըսած էր. «Ազգը պէտք չէ որ այլեւս Սահակ անունով Կաթողիկոս ընտրէ, քանի որ պատմականօրէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է, որ անոնց շրջանները ամենէն աղետալիները եղած են ժողովուրդին համար»:

Թախանձագին խնդրանքիս վրայ խոստացաւ օրինակ մըն ալ ինծի տալ և բաւական ժամանակ վերջը կատարեց իր խոստումը և հիմա այս տողերը գրած պահուս՝ աչքիս առջեւ ունիմ երկու քն ալ և կը վարմանամ որ տպագրուած «Կիլիկեան Կսկիծներ»ուն ոչ միայն զանց առնուած է անոր կողմէ գրուած «Երկու Պօսք»ը, այլ անունին յիշատակութիւնն անգամ չկայ, որպէս դասաւորողը, պատրաստողը և ծանօթագրողը այդ գործին, ինչ որ անհրաժեշտ էր և արդարութիւն(*):

(*) Ծանօթ.— Սոյն յօդուածը, որ հրատարակուած է

Ֆրէզնօի «Մշակ» թերթի Գ. տարւոյ 304 թիւին մէջ, ստորագրուած է Մ. Յակոբեան (Սսեցի) կեղծանունով՝ ծածկելու համար մեր ինքնութիւնը: Գրուածքին ճշմարտութիւնը ապացուցանելու համար կ'արտագրենք Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսի այդ առթիւ գրած համար 1700/238 և 27 Յունիս 1928 թուակիր նամակը: «... Կիլ. Կսկիծներու տրպագրութիւնը սկսած ատեն գուշակեցի որ արդէն ունեցածներուս վրայ նոր կսկիծներ պիտի աւելցնէ: Գուշակութիւնս կատարուեցաւ:

«Երկու խօսք»ի զանցառութիւնը ցաւ պատճառած է Չեզ. իրաւունք ունիք: Դուք յղացաք, երկնեցիք ու ծընաք, այլք մտին ի վաստակս Չեր: Կը բաժնեմ Չեր ցաւը, որովհետեւ առանց իմ կամքիս եղած է այդ զանձառութիւնը: Տպագրութիւնը եղաւ Պէյրութ, երբ ես Հալէպ կը գլտնուէի և այժմ ալ Հալէպ եմ: . . . երբ բնագիրը ձեռքս հասնի կ'աշխատիմ ցաւերնիդ մասամբ դարմանել»:

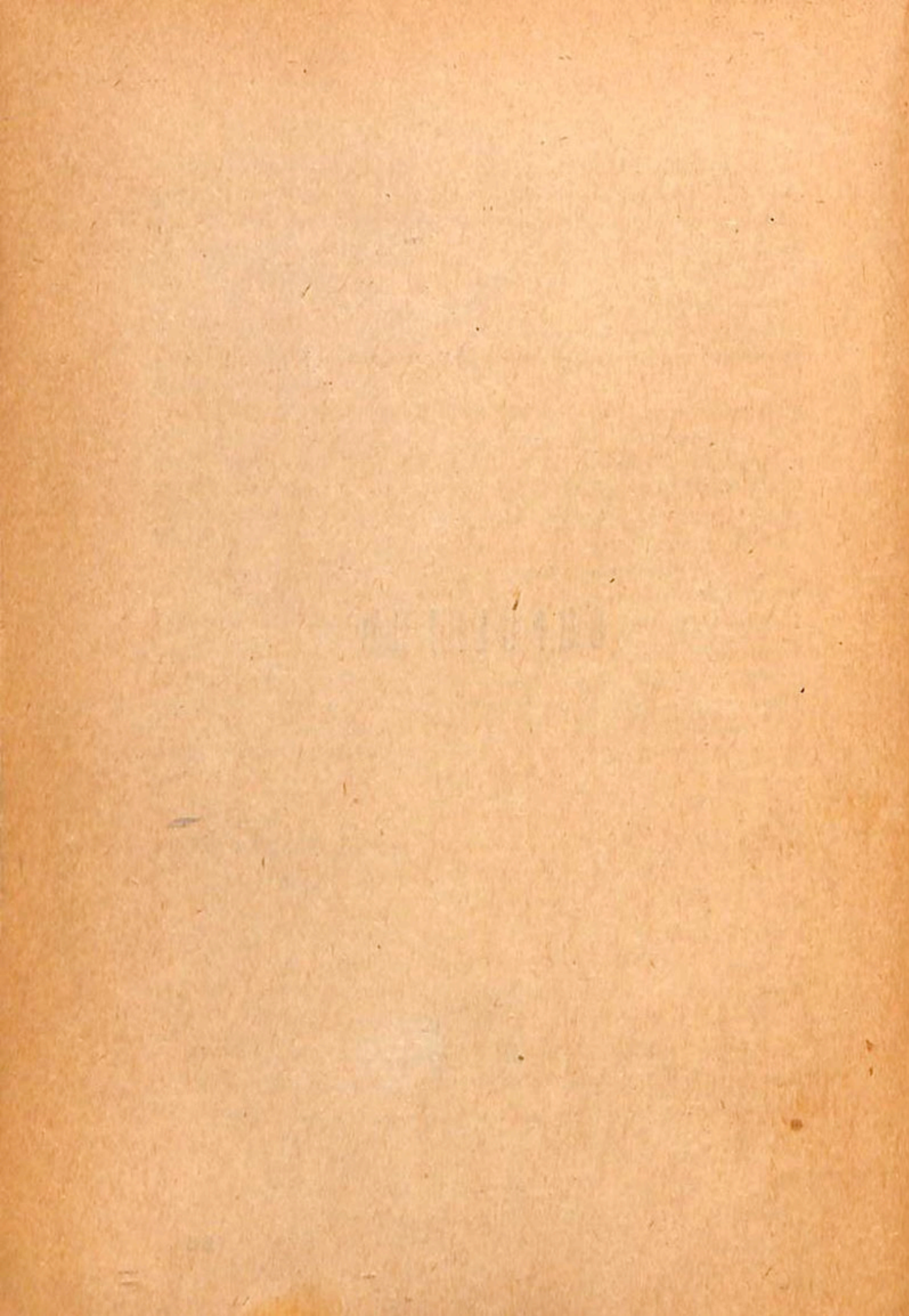
Հոգեւոյս Օրմանեան Ս. եւս իր «Ազգապատում»ի Գ.րդ հատորին մէջ յիշուած հեղինակներու կարգին յիշատակած է նաեւ «Կիլ. Կսկիծներ»ու մեր կողմէն աշխատասիրուած ըլլալը: «ԿՍԿ. Կիլիկեան Կսկիծներ, Սսոյ Կաթողիկոսարանի գիւանէն քաղուած նամակներ 1903—1915, աշխ. Գիւտ Եպս. Մխիթարեան, ձեռագիր 1916, 4° եր. 176» (Տես «Ազգապատում» մասն Գ. ՄձԺԳ.):

1928 Դեկտեմբեր 18

Ս. Բալո

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՍԱՀԱԿ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՅՈՒՄՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ *Հոգեշնորհ*
Գիւտ աբեղայի Մխիթարեան, Սիրելի Որդեկին մերոյ
կալ մնալ հարազուարճ բերկրանօք:

Մինչ յ'Երուսաղէմ էաք, ի ցուցակագրելն մեր ա-
ռաւել քան զեօթն հարիւր մատեանս գրչագրաց, ան-
ձանձրոյթ ընդօրինակութեամբ յիշատակարանաց մե-
ծապէս սատար հանդիսանայիր մեզ՝ տաժանելի աշխա-
տութեան մերում: Իսկ յ'օրէ ամբառնալոյ մեր ի Գահ
Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ, անշահասէր աշ-
խատութեամբ քով ի կրկին պաշտամանդ, քարտու-
ղարութեան և հաշուակալութեան, ոյր առ ապա եկե-
լոց ի վկայութիւն բաւական են ստուար հատորք
կրկնապատճէնից և մատեանք հաշուետոմարաց Աթո-
ռոյս, զանձնդ սիրելի և օգտակար հանդիսացուցեր
մեզ և վիճակայնոցն Կիլիկիոյ, որոյ եմ սպասաւոր և
Կաթողիկոս

ՍԱՀԱԿ Բ.

՚ի 28-ն Հոկտեմբերի 1906 ամի,
բս Տումարի մերում ՌՅԾԶ
ի Հայրապետութեան մերում Դ. ամի
յ'Աթոռ Կիլիկեան, ի Սիս
Թիւ 164

... Գ. Մխիթարեան

... Իսկապէս Ձեր Աշխատանքի բաժինը շատ եղած է «Կիլիկեան Կսկիծներ» ու ազատագրման պահպանման, ամփոփման և ի լոյս ընծայելու գործին մէջ, ինչ որ Ձեր նամակէն կ'իմանամ և զորս կը հաստատէ Նորին Վեհափառութիւնը: Աշխարհը փոխուած է շատ, շատ ու Ձեր վաղեմի բարեկամներն ալ, զուցէ փոխուած իրենց նախասիրութիւններուն և ըմբռնումներուն մէջ, ուզած են այդպէս շարժիլ ու զանց ընել Ձեր անուան յիշատակութիւնը: Բայց պատմութիւնը չփոխուիր և ոչ ալ անոր սերտորէն կապուած ժամանակակից դէմքերը զուրս կրնան նետուիլ ու սեւ գիծ մը քաշել, որքան ալ փորձեն...:

Տ. ՓԻՐԱՆԵԱՆ

11—7—928 Պէյրուք

... Գ. Մխիթարեան

«... Կիլիկեան Կսկիծներ» կսկծառիթ գրքոյկին մէջ քու անուանդ անյիշատակ մնալը, պէտք է ըսեմ որ դիտումնաւոր եղած չէ, ինչ որ կը կարծես, պզտիկ զանցառութիւն մըն է թերեւս իմ կողմանէ, զոր կարելի է ճշդել ի մօտոյ հրատարակուելիք ուրիշ հրատարակութեան մը մէջ: ... Իսկապէս այդ վաւերագրերը ժամանակին պահելու սատարելով մեծ ծառայութիւն մը ըրած ես. թերեւս կը կորսուէին, եթէ դուն հոգ տարած չըլլայիր, ես իմ կողմանէ, իբր ազգային անհատ մը, իմ շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ:

ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԶՏԻԿԵԱՆ

Համար 2097/167

9 Յուլիս 1929 Հայկալ

... Գ. Մխիթարեան

... Հուսահողի Օրմանեանի «Ազգապատում»-ին Գ.րդ հատորը մանրակրկիտ և քննադատելու ոգով կարդացած չեմ. աչքիս հանդիպած սլաքներէն ալ ազգուած չեմ. որովհետեւ իրեն անհաճոյ ինչ բան որ վերագրած է, խիղճս անդորրութեամբ կը վկայէ թէ սուտ է: Կը յիշե՞ս, Կաթողիկոս-Պատրիարք հոչակուելէ անմիջապէս ետքը, հրաման եկաւ Դամասկոս փոխադրել զինքը. յուսահատական արտասուքները այլք տեսան և պատմեցին, մենք աշխատեցանք անգործադրելի թողուլ հրամանը և յաջողեցանք, սակայն չամաչեց ըսելու «Կաթողիկոսը բերել տուաւ հրամանը և ապագայ պատասխանատուութենէ վախնալով ետ առնել տուաւ»: Այսպէս են բոլոր սլաքները:

Ազատ էք Ձեր գիտցածները հրատարակել, որով անուղղակի կերպով հերքած կ'ըլլաք նենգժոտ յերիւրանքները:

Սիրալիր Ողջունիւ

ՍՍ.ՀԱ.Կ Բ. ԿԹՂԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2393/14

10 Յնվր. 1930

... Գ. Մխիթարեան

... Տուած տեղեկութիւններդ գոհացուցիչ էին: Պատմութեան կրկնութիւնը անվերջանալի է, ինչպէս և պատմութիւնը, որովհետեւ արեգակի տակ նոր բան չկայ:

... Ամէն մարդ իր ընդունակութեան համեմատ կը յաջողի. առեւտուրը ոչ արհեստդ էր և ոչ ալ անոր

մէջ ծնած էիր. եթէ շահելիքդ պահել գիտէք, մի՛ յուսահատիք կորուստնիդ կը վերագտնէք: Քիչով գոհ եղողը՝ շատին կը տիրանայ, իսկ քիչը արհամարհողը, բնաւ շատին չհասնիր:

... Ռզգալլա-ժորժը եթէ սիրաշահուի կամ պատուասիրուի՝ շատ օգտակար կ'ըլլայ և ունի միջոց տարարողդ խլեակներուն օգտակարապէս ծառայելու. ամէն տեղ մեր ներքին հիւանդութիւնը միասին կը տանինք. մերկ ենք, անօթի ենք, գործի պէտք ունինք. կ'ուզենք հաւասար չափուիլ գործարանատիրոջ հետ:

Օ՛, ժամանակը, ընդհանուր պատերազմէն աւելի մարդկութիւնը փտախտաւորեց: Ովրատիոսին հետ ըսենք «Մ՛վ դարք, ո՛վ բարք»: Մանկութեան օրերը անցան գնացին երազի նման: Բնութեան ներդաշնակ քաղցրութիւնը՝ անհաւասարութեան մէջ, երկնաբերձ կազամախիին կամ կաղնիին օտքերուն տակ՝ պտուտակները համ ու հոտ ունին:

Հայրական օրհնութեան և սիրոյ ողջունիւ

Մնամ աղօթարար

ՍՍ.ՀԱ.Կ Բ. ԿԹՂՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2524/76

3 Սեպտ. 1930

... Գ. Մխիթարեան

Ստացած ենք Ձեր Յլս. 25 թուակիրը հանգուցեալ Օրմանեանի ցնդարանութեան ճշգումներով, անոր նախորդն ալ 100 Փր.ի չէքով, բայց իրարու յաջորդող սուգերը ոչ ժամանակ, ոչ գլուխ և ոչ սիրտ թողուցին գրելու, հինով ու նորով զբաղելու:

Շատ համ չեմ առներ մեռելներու հանգիստը խըռովելէ, վաղը մենք ալ պիտի մեռնինք. եթէ ի կեն-

դանութեան կրածնիս բաւական չհամարին, գերեզմանի մէջ ալ տառապեցնեն՝ Քէմալներու ընելիք չմնար: Թերեւս հարցուի. հապա պատմութիւնը ի՞նչ ընէ. կիրքի, ոխի, ցեխի, լուտանքի նիւթը անսպառելի է:

Ախորժով կարդացի «Հայրենիք» ամսագրի Փետ.ի 4րդ թիւին մէջ «Յուշեր Անցեալէն»ը: Երանի՛, որ սիրտ ունիս վերյիշելու և գրի առնելու: Գիտէի սովորութիւնդ դէպքերը, թուականները, անուանները օրը օրին յուշագրելու, նոյն սովորութիւնը Խարբերդի մէջ ալ, նոյն է ըսել, արիւնի լճին մէջ պահելդ, յանդուգն խոյանք, թէ յիմարութիւն, կրնար գերեզմանդ պատրաստել:

Զբաղուած եմ, Պէյրութ մեկնելու կը պատրաստուիմ, թերեւս հոկտ.ի սկիզբները Ընծայարանը բացուի, ամիսէն աւելի է, որ ընդունելի աշակերտներու քննութիւնը կ'ըլլայ, ուսմանց ծրագիր, ուսուցչական կազմի և ծախուց տարեկան պիւտճէի պատրաստութիւններ ըլլալու վրայ են. հին ու նոր վարժապետներու խնդրանքը տրցականերով գրասեղանս կը լեցնեն:

Այս բաւական չէ, ընդհանրական Հայրապետի ընտրութիւնն ալ, ստքերնիս կազմակերպութեան սեմին չգրած՝ վրայ կը հասնի, նոր մտահոգութիւն, նոր հոգեր միասին բերելով: Ծանօթ են Ձեզ պատճառները կիլիկիոյ՝ ց'արդ ընտրութեանց չմասնակցելուն, հիմա շատերուն ախորժակը գրգռուած է երթալ տեսնելու ալեփառ Մասիսը:

Սիրոյ և օրհնութեան ողջունիւ
... ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

... Գ. Մխիթարեան

Չարամիտներէ դրդուած՝ ոմանց Ստեցւոց Ձեզմէ պահանջքը, վանքի արժէքաւոր առարկաներ, եղջերուաքաղ առասպել մըն է: Ի՞նչ են եղեր այդ արժէքաւոր առարկաները: Վանքին արժաթեղէնները և զգեստեղէնք փոխադրելու միջոցին դուք Հալէպ էիք, փոխադրողներն էին հանգուցեալ Կիրակոս Վրդպ.ը և Սադ Վրդպ. (Եպկո.): Դուք աւելի օգտակար ծառայութիւններ ըրիք վանքին՝ ի վնաս մեր ամսականներուն, քան թէ մեզ կամ Ձեր անձին:

Աղէթափութեան և երկամունքի տկարութեանդ մասին խորին ցաւիս հետ՝ առողջութիւն կը մաղթեմ, շատ տառապեցար ի Սարբերդ, ամէնքը, ինչպէս նաև հայակեր կառավարութիւնը կը վկայեն, բայց դուք միայն Ձեր խելքով ամէն բան ոտնահարեցիք: Մի՛ դժգոհիր կեանքէդ. ամէն բան կը մոռցուի և վարդագոյն կ'ըլլայ համբերութեամբ:

... Աթոռակցիս և յաջորդիս ընտրութիւնը ոչ միայն մեզ և բոլորին ուրախութիւն պատճառեց, օտարները զարմացան և հիացան, որ կենդանութեանս տրկար իմաստութեամբ յաջողեցայ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը փրկեցի ապագայ ամէն վտանգներէ. խղճի բովանդակ անդորրութեամբ պիտի փակեմ աչքերս. ձանձրացեալ եմ ի կենաց աստի:

Երանի՛ թէ Վեհաշնորհ Աթոռակցիս լաւատեսութիւնը Ձեր մասին, Մծբինի Հայրապետանոցին մէջ գործող Մարութա Եպիսկոպոսին պէս, շարունակէիք անաղարտ պահել Ձեր գործունէութեան շնորհքները: Անցան ամենքն ալ, գոնէ օգտակար ըլլաս նոր կեանքիդ:

... ՍՍ.ՀԱ.Կ Բ. ԿԹՂԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2840/85

12 Մայիս 1932 Հայկալ

... Գ. Մխիթարեան

Խորին ցաւով տեղեկացայ, որ մի քանի մտամու-
լոր Սսեցիներ, Ձեր անձնուիրաբար ծառայութիւնը
յօ՛գուտ վանքին և Կաթողիկոսարանին, ուրանալով
իրբեւ իւրացուցիչ արատաւորիչ կը փորձեն:

Տասն և չորս հատոր կրկնօրինակները հսկայ կո-
թող մի էին Ձեր աշխատութեան որոնք Սիս մնացին և
այրուեցան. միայն կէօնիւլեան հանգուցեալ Յակոբ
Վարդապետը օր մը Ձեր գնահատանքը ըրաւ քարոզին
մէջ «Գիւտ վրդ. գիշեր ցորեկ գրելով աչքերը կը
քէօուցնէ»:

Եթէ մխիթարուիլ կուզէք, անցեալին պատմու-
թեան մէջ շատ օրինակներ կան նախատակօժուած աշ-
խարհավարներ իմաստուններ, փիլիսոփաներ, որոնք
Ռամիկներու կիրքերուն զոհ եղան: Սոկրատ ոչ միայն
Ելլադայի, ընդհանուր աշխարհի փառքն ու պարծան-
քըն էր, ինչպէ՞ս մեռաւ, Սենեկա, մեծ ստոյիկեանը
եւն. եւն. որոց ի գլուխ աշխարհի փրկիչը:

Շարունակէ աշխատութիւնդ յօգուտ բարեգործա-
կանի, որ կարօտներուն, որբերուն ու տառապեալնե-
րուն երկրաւոր նախախնամութիւնն է:

... Մնամ Աղօթարար
ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2981/95

25 Ապրիլ 1933

... 2 Սուրիականը տուի խնամակալութեան ի-
նպաստ տարաբազդ հրկիզելոց: Արդէն տնտեսական
տաղնապը և ընդհ. անգործութիւնը հացակարօտնե-

րու թիւը շատցուցեր էին, կրակն ալ չարագոյնն եղաւ. չը մնաց բան մը, որոց դառնագոյն բաժակը ցմրուր քամած չ'ըլլայ սեաւ ճակատագիր ունեցող հայութիւնը:

Ի սրտէ կը ցաւիմ Ձեր Ֆիզիքական տկարութեան վրայ, կրակ ու բոց, համակ եռանդ ու կորով Գիւտ (Վրդ.-Եպկս.) այսօր կը տառապի ծանօթ և անծանօթ տկարութեամբ:

Անցեալի անխոնջ աշխատասիրութիւնդ իցիւ քիչ մը չափաւոր ըլլար, ձեւակերպուէիք իմ կեանքով, ազատ կը մնայիք ամէն ցաւէ:

Բնութիւնը ամենէն անաչառ և անողոք դատաւորն է, արտակարգ կենցաղները աննկատ չեն մնար այդ հեռատես և ամենատես դատաւորէն: Ոչ ի յանդիմանութիւն, այլ ի յայտարարութիւն սրտիս ցաւերուն կը գրեմ: Ունիմ և ես տկարութիւն, քայլերս կարճ և յոգնեցուցիչ, ծերութեան արդիւնք է, 84 տարիներու լացի, կոծի, արիւնի և կրակի անըմբերելի բեռը այսօրուայ կացութեան հասցուց:

Տրանջանքը Աստուծոյ դէմ անարգանք և թշնամանք, յուսալքում և անհամբերութիւն ծառայած անհաւասարութիւն է:

Մնամ աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 3209/14

Անթիլիաս, 1935 Մարտ 8

Սիրեցեալ Որդեակ Գ. Մխիթարեան,

Ուրախութեամբ ստացայ ներկայ տարւոյ Փետ. 1 թուակիր Ձեր նամակը Մարտ 7ին և անորժանօք կարգացի:

... Չեր կրկին գրութիւնները(*) իբրեւ պատկերացումը անցեալ կեանքիս շատ մխիթարական էին, որովհետեւ մոռցածներու վերակենդանացումն էր:

... Կաթողիկոսութիւնն 33 տարիներու խաչակրութիւն մը եղաւ, սուգի, լացի և կոտտանքի օրեր եղան: Համբերութիւնը լաւագոյնին կ'առաջնորդէ և այդ լաւը առ դուրս կայ. անշուշտ գերեզմանս զիս ընդունելով չպիտի խռովի...: Մի' յուսահատիք, թէեւ Ֆիզիքապէս տկար, միտքդ առողջ է:

...

Աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՂԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

(*) «Արմենիա»-ի մէջ հրատարակուած «վերջիշուններ անցեալէն» խորագրով զոյգ յօդուածներուն կ'ակնարկէ:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՇԱՓԱՌ ԿԱՅՈՂԻԿՈՍ

Ե Ի

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ԹԻՒ 1280

18 Հոկտ. 1933 ամի

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

... Գ. Մխիթարեան

Ձեր գրութիւնը ստացել է Նորին Վեհափառութիւնը, որով յայտնում էք Ձեր խնդակցութիւնը ազգիս Վեհափառ Հայրապետի ընտրութեան առթիւ, յարգալից և ակնածալի համբոյր դրոշմում նորա օժեալ աջին և նորա հայրական և հայրապետական օրհնութիւնը հայցում հայ ժողովուրդի, որոնց թուում նաեւ Ձեր և Ձեր ընտանեաց վրայ:

Ձեր գրութեան ոգին հոգեւորականի է, նրա շունչը հոգեւոր-ազգային բնոյթ ունի, ուստի և ցաւ է Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի համար, որ այդպիսի ոգի, շունչ ու ապրումներ ունեցող մէկը կեանքի խոչ ու խուժերից դայթել ու սայթաքել է: Սակայն մենք շատ ունենք աշխարհի անձինք, որոնք կեանքի մէջ իրենց ընթացքով, նիստ ու կացով ու խոհերով աւելի արժէքաւոր են և օգտակար ազգին և եկեղեցուն, քան շատ հոգեւորականներ: Հաւատում ենք, որ դուք այդպիսիներից էք պատկանում և կը մնաք այդպիսին ց'վերջ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը միշտ աղօթող է եղել և է աշխարհի խաղաղութեան, բարօրութեան և յառաջդիմութեան համար, առաւել եւս իր հարազատների՝ հայ ժողովուրդի համար:

Նորերս լոյս ընծայած իր Հայրապետական անդրա-
նիկ Կոնդակով վերնոյն զօրութեամբ առատարաչի
օրհնութիւն է սփռում հայ ժողովուրդի վրայ, նոյն
օրհնութիւնը նաեւ տալիս է Ձեզ և Ձեր ընտանեաց :

Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը հաղորդելով այս՝
ինքն էլ է մաղթում Տիրոջը զօրացնել և Ձեր ամբողջ
ընտանիքը հաւատով, յուսով և սիրով ապրելու, միշտ
նախանձախնդիր լինելու ազգային և եկեղեցական ա-
ւանդներին և հաւատարիմ նրա սկզբունքներին ու
չահերին :

Օրհնութեամբ և սիրով
անդամ Գեր. Հոգեւոր Խորհուրդի
ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԿ .

Քարտուղար Կ. ՔՈՉԱՐԵԱՆ

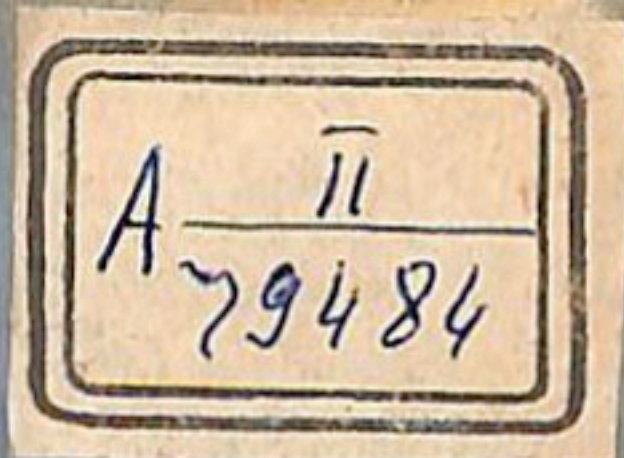
Յ Ա Ն Կ

	Էջ
Զօն	3
Յառաջարքան	
Յուշեր Անցեալին	9
Խարբերդեան Յուշեր	63
Դրուագ մը ճեմալ Փաշայի կեանքին	74
Լուսարանութիւն մը	80
Պատմական ճշդումներ	83
Օրմանեանի ինքնակենսագրութեան շուրջ պատմական ճշդումներ	90
Վերյիշումներ անցեալին	97
Սրտաբուղիս խօսքեր առ Հայորդիս	106
Կիլիկեան կսկիծներ	109
Յաւելուած	113

38

ՇԵՂԻՆԱԿԻՆ ՇՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Ուրուագիծ Պրագիլահայ գաղութի ծագման ու զարգացման (1880-1934):
2. Պրագիլական Հանրապետություն (ուսումնասիրություն):
3. Դրուագներ Հայկական Գողգոթային:

